

Портрет работи худ. П. Васильева

Союзфото

М. О. ЩОРС

Картина худ. М. Карповського

Ст. Крижанівський

ПРИКОРДОННИК

ПІСНЯ

Непрохідною тайгою
Обережною ходою
Йшов дозорець молодий,
З ним товариш дорогий.

Враз посипалися кулі,
Небезпеку хлопці вчули:
Лізе ворог на кордон,
Лізе ворог на огонь!

І сказав один другому,
Побратиму дорогому:
— На заставу мчи мерщій,
Я ж заляжу у кущі.

Поки біг він на заставу,
Бився друг його на славу,—
Проти тридцятьох один
Зустрічав огнем загін.

Вже підмога надбігає,
Вража банда утікає,
Прикордонник на траві
Весь постріляний, в крові ...

Знають смілий подвиг всюди,
Прикрашає орден груди
Прикордонника бійця,
Бойового молодця.

Починаймо пісню нову,
Він кордон пильнує знову.
Прикордонник — на чеку,
А кордони — на замку!

І. Кузьмінський
Робітник ХТЗ

ВИРЯДЖАЛА КОЛИСЬ МАТИ

Виряджала колись мати
Сина у солдати.
„Ти за що ж, питала, сину,
Ідеш воювати?
Ні за землю, ні за волю,
Ні за кращу долю.
В нас і так з тобою, синку,
Горенька доволі!“

Виряджає сива мати
Та й другого нині,
Виряджає найменшого
Служить батьківщині.
Виряджає найменшого,—
Та не плаче мати:
Сив в Червону йде Армію
Волю захищати!

Йди, мій сину, йди, соколе,
Йди на охорону,
Не допуская ворога
До свого кордону.
А коли з ним десь віч-на-віч
Стрінутись прийдеться,—
Хай багнет в руках у тебе,
Сину, не здригнеться.
А за мною, за старою,
Хай серце не в'яне,
Мене влада наша рідна
Без тебе догляне!

Мате Залка

ДУХ ВІЙНИ¹

Минуло вже півтора місяця на Добердо. Я воюю третій рік. Втомився. І цей фронт, це похмуре сіре плато, скривавлене каміння, особливості Добердо і його своєрідні труднощі не могли збудити в мені веселих думок.

Мій пригнічений стан погіршувався до самоаналізу, до внутрішніх гризот, до розв'язання різних болючих питань. Адже я інтелігентна людина, офіцер... Ні, ні, те, що я офіцер, не відіграє жодної ролі. Навпаки, коли б я був простим солдатом, як мій брат, що загинув на початку війни, я б, напевно, давним-давно розв'язав питання, що виникло в мене з приводу війни. Ну, а потім сталася ця несподівана зустріч з Арнольдом, який є не меншою загадкою, ніж я сам. Ні, він більша загадка. Скептицизм Арнольда і примітивний сліпий оптимізм Бачо — ось два полюси, між якими я хитаюся. Але тепер ні скепсис Арнольда, ні бездумний фаталізм Бачо не мають на мене впливу. Я розв'язав для себе питання війни. Про війну не можна думати, її треба робити — ось найправильніша точка зору.

Сталось!!! Так, так, сталось те, чого ніхто не сподівався, про що вже давно перестало мріяти командування полку і навіть бригади, на що і командувач Ішонзівської армії перестав покладати надії. Ердгерцог тріумфує, Кадорна переможений. Ми, батальйон десятого гонведського полку, сидимо на самій верховині Монте-дей-Сей-Бузі, а італійці скинені в провалля й гризуть собі лікті.

Тому я можу сміливо сказати без ніяких внутрішніх болячих вагань, що моє ставлення до війни знов виразно виначилось. Але не хочу поспішати з остаточними висновками, в цьому нема потреби. Адже тепер не місце міркуванням, тепер ми повинні бути тільки бійцями, гідними воїнами перед ворогом, в яких повинно бути досить внутрішньої сили і завзяття, щоб, коли того потребуватимуть обставини, чинити чудо героїзму. І чудо сталось: ми здобули Монте-Клару.

Нема більше Монте-Клари, є верховина Монте-дей-Сей-Бузі, здобута австро-угорським військом. Так починалося

¹ Уривок з роману „Добердо“.

наше донесіння, яке майор Мадараші надіслав просто до штабу бригади (на що, між іншим, у штабі полку дуже образилися).

Але треба все розказати по черзі.

Тепер ми в центрі уваги всього нашого лівого флангу. Ми — визнані герої нашої фронтової дільниці, герої, яким усі заздять, це факт. І факт те, що я також брав у цьому участі і власними очима бачив, як народжується справжній героїзм. Я зрозумів психологію цього героїзму і, здається, дух усієї нашої війни в цілому.

Після Вермежліано минув місяць. Нерви мої вже почали притулятися, я почав звикати до особливостей нашого фронту. Добердо — це щось таке, що виснажує й шматує серце. Але я чудово вмю владати собою (адже я вихованець пана доктора, як каже Чутора), і, крім того, наша безмовна умова з Арнольдом не торкатися більше питання війни дуже допомагла мені заспокоїтися.

Нас змінили з Вермежліано того дня, коли два полки з сусідньої дивізії перекинули на тірольський фронт. Одне слово, перегрупування почалося, і кронпринц Карл разом з своїм штабом переїхав у Трієнт.

З Вермежліано нас послали спочивати в Констаньєвіце. Це обіцяло багато приємного. Всі знають, що військовий відділ, який потрапив на відпочинок до Констаньєвіце, ніколи не знімають відтіля раніше, ніж через тиждень. У цьому таборі солдати мають лазню, перукаря, кіно, а ми — офіцерський клуб, ніжну циганську музику, штабне товариство, одне слово, маленький тил. Тиша, можна спати, з насолодою потягатися і, коли захочеться, навіть зробити екскурсію в Віллах. Цього разу ми пробули в Констаньєвіце аж вісім днів. Скільки новин, який комфорт! До лейтенанта Дортенберга приїхала дружина, і командування дало їм до розпорядження цілий дімок. Голубина ідилія! Арнольд з чарівним і незрівняним цивілізмом схарактеризував уважність штабних.

Багато офіцерів батальйону поїхали в Віллах і Набресину. Мартину Шпіцу я теж дозволив їхати, але він з невластивою йому упертістю відмовився від моєї ласкавої пропозиції. Ми з Арнольдом вирішили прогулятися в гори. Я запропонував взяти в компанію Шпіца. Можливо, що в Арнольда були інші плани, може він хотів поговорити зо мною під час прогулянки. В кожному разі, він не відповів мені нічого і, коли ми зібралися, четвертого взяв Чутору. Цілу дорогу вони розмовляли своєю оригінальною мовою, часто відставали і, коли ми зупинялися, дожидаючи їх, до мене долітали уривки їхніх фраз. Вони, як видно, розмовляли без нас про щось дуже серйозне. Чутора хвилювався і смішно жестикулював, Арнольд зупинявся, скоса дивився на нього і, видимо пристаючи на його думки, кивав головою. Наближаючись до нас, вони починали говорити тихіше.

Шпіц був сумний і мовчазний. Я бачив, що з моїм помічником щось трапилось, і обережно, щоб він не помітив, поставив йому декілька навідних питань. Я поводжуся з ним як з хлопчиком, хоч він тільки на три роки молодший від мене. Мартин, безперечно, гарний, незіпсований юнак, але він любить вдаватися людиною, що всього зазнала в житті, навіть перестилася ним. А на ділі Мартин ще зовсім не знав життя. У шкільній парти він потрапив в роту охотником, потім на прискорені офіцерські курси, і звідтіля просто на фронт. І кохання, і романтики він уже трохи зазнав, але серйозної, справжньої любовної пригоди, крім кількох зовсім банальних випадків, в житті Мартиновім ще не було. У цьому він признався мені, коли ми йшли вгору Провеченською гірською стежкою. Під нами у своїй величній красі розкинулася Випахська долина, кругом здіймалися відроги Юлійських альп. Пологі зелені спади, потік пінявої синявої ріки, пасовища маленьких тирольських сіл.

Мій помічник Мартин, ще не встигши пожити життям самоїстинної людини, опинився тут, де це майже непочате життя може так трагічно урватися. Зрадив Шпіц на своє перше офіцерське утримання і подорожні гроші, запросив Шпрінгера, Бачо і маленького Торму (щоб той теж трохи понюхав життя) і поїхав з ними у Віллах. У Віллаху не такий порядок, як у Трієсті, але це теж прифронтове місто. Приїхали вони надвечір. На станції молодих офіцерів, як давніх знайомих, зустріла група веселих дівчат. Посідали на візників і покотили на головну вулицю в крамниці купувати подарунки.

Мартинові сподобалася маленька чорненька дівчина. Він сів з нею в один фіакр, і, весело перекликаючись, компанія вмовилася зустрітися через годину в готелі „Ряба корова“.

Мартин купував офіцерські речі: бінокль, бусолі, планшети, білизну і шоколад різних сортів. Чорненька дівчина Ірма була незамінним порадником при купівлі цих речей. Вона дуже добре знала, що йому треба купити. Захоплений офіцер спитав дівчину:

— Звідки ви знаєте, чого треба фронтовому офіцерові?

Ірма відповіла дуже одверто:

— Ти думаєш, що ти перший офіцер, який приїхав до мене з фронту?

Мартинові стало сумно. Хоч він добре знав, що він не перший і не останній, але Ірма була така мила й пристойна, що йому хотілося зберегти ілюзію від цієї зустрічі. Мрійливість і фантазії були, як видно, зовсім невластиві Ірмі, це була дуже ділова і дуже чесна дівчина. Вона наперед визначила свої умови, і Мартин, не бажаючи чути цих одвертих слів, упхнув її в руку п'ятдесят крон замість визначених нею двадцяти. У цього моменту Ірма зробилася ніжною і сумлінною супутницею молодого офіцера. Вона швидко знайшла правильний

тон з Мартином і почала командувати при закупівлях, в готелі і пізніше у „Рябій корові“. Очевидно, недосвідченість Мартина збудила в дівчині материнський інстинкт.

Мартин був гарячий і жадібний, а Ірма терпляча. Мартин сипав грішми у крамницях, метався на всі боки, купував усе що наверталось на очі. Ірма пильнувала, щоб у крамницях ніхто його не одурив, і лаяла кельнерів у готелі, коли вони ставили на їх столі порожні пляшки. Після півночі, коли патрулі уже почали часто заглядати в „Рябу корову“, Ірма зажадала рахунок, розплатилася і взяла Мартина під руку.

— Ну ходім, проведи мене додому.

— Чого додому? А в готелі?— спитав Мартин.

— Ні, я тут не хочу. Ходім до мене.

По дорозі дівчина притихла, стала задуманою і попросила Мартина поводитися тихо не тільки вдома, а навіть і на їхній вулиці. Мартин був гомінкий і веселий, але після просьби Ірми притих. Вони йшли крутими вуличками на край міста. Ірма зупинилася перед двоповерховим домом і показала на вікна в підвалі.

— Ось тут ми живем.

Мартин глянув на дім. Над щільно зачиненими дверима була вивіска: „Іван Фатур — шустер. Репараціон унд неуге шуе“.

— Хто цей Фатур?— спитав Мартин, моментально тверезіючи.

— Мій батько. Він швець, інвалід, тому працює мало, заробляю більше, але й цього не вистачає.

— А ти що робиш?

— Я працюю на військовому складі пакувальницею, пакую патрони вам на фронт.

Увійшли в дім, зійшли по чотирьох сходках. Ірма взяла офіцера за руку і упевнено повела його темним коридором. Долоня дівчини, дійсно, була тверда і мозоляна. „Не бреше“, подумав Мартин. У кінці коридору в ніс Мартинові ударив якийсь знайомий запах. Запах був не дуже ніжний і що-прикро нагадував йому, але перше, ніж він встиг усвідомити що цей запах нагадує, Ірма потягла його далі.

У кімнаті дівчини пахло пудрою й вогкістю.

— Перше ми цю кімнату наймали, але тепер вона потрібна мені,— сказала Ірма, запинаючи завісу й світлячи лампу.

— А батько знає?

— Ми з ним про це не говорили.

Лягли. Мартин був далеко не такий жадібний, як перше на нього вайшла незрозуміла млявість. Ірма це помітила.

— Що тобі? Може, тобі тут не подобається?

Мартинові не хотілося розмовляти, і він не відповів. Дівчина незабаром заснула глибоким сном, а Мартин зустрів світанок з розкритими очима. При денному світлі дівчина здавалася дуже блідою й худюю. О сьомій годині вона мари

нально розкрила очі, і за півхвилини в місті загули дві сирени.

— Це шахти,— сказала вона і з усмішкою звернулася до Мартина:— Ну, обійми мене ще раз. Мені треба йти.

Мартин був сумний, в очах його стояли сльози. Дівчина здивовано дивилася на нього.

— Милый, мені о пів на дев'яту треба бути на роботі,— ласкаво сказала вона.

Коли вони вийшли в коридор, Мартин знов відчув знайомий запах і мимоволі зупинився. Це був запах вимоклої шкіри, клейстеру, гугаліну, курної лампи — запах шевської майстерні. Мартин глибоко вдихнув його й на секунду закрити очі.

„Герман Шпіц — чоловіче й жіноче взуття“,— вимовив він про себе.

Дівчина думала, що офіцер ще п'яний, але раптом Мартин широко розкрив очі, подивився на неї, міцно пригорнув до себе і потім, узявши її голову в долоні, палко поцілував в обидві щоки.

— Ду біст мейне швестер¹,— ридючи, сказав він остовпійшій Ірмі, яка тепер була певна, що офіцер злегка з глузду зсунувся.

— І знаєш, пане лейтенанте, я втік. Я вихопився відтіля, мов божевільний, по щоках мені лилися сльози, ніс ще лоскотав кислий запах шевської майстерні, і серце було повне гіркого смутку. Адже в мене теж є маленька сестра.

— Людські вчинки треба оцінювати по їх сенсу й доцільності, а ми що тут робимо?— голосно сказав Чутора, сильно жестикулюючи. Він нас не бачив, бо ми були за поворотною дорогою.

Мартин стояв поруч мене сумний і блідий. Чутора був трохи кумедний з своїм напханим рюкзаком, в якому ніс приналежності пікніку. Арнольд поважно й задумано слухав солдата-друкаря.

Нагорі ми поснідали й вернулися до табору.

У Констаньєвіце мені двічі довелося зустрітися з рудим ад'ютантом полковника Коша.

— Ну, як справа з Кларою?— спитав я його.

Штабний щур підозріло глянув на мене, але, побачивши, що я не глузую, зробився одвертим.

— Так, великі були неприємності, пане лейтенанте. Адже миці втратили більше тисячі ранених і забитих. Командування встало таке серйозне попередження, що аж дим пішов. Адже миці зняли, і навіть артилерію забрали. Вони так розлюстувалися, що не захотіли взяти участь у правофланговій операції, хоча цей фронт так само їхній фронт, як і наш.

У кожному слові ад'ютантика я чув істини, сказані полковником Коша.

¹ Ти моя сестра.

— Ну, тепер очевидно, що Кларі ми надовго дамо спокій. Фенріх повеселішав.

— Бачиш — тільки це велика таємниця — командуванню тому й вибрало правий фланг, що хоча там і гори, але в напрямку Лавісворорето можна буде прорватися до озера Гарді. Прорив станеться, очевидно, донебудь в долині Ечча. Тепер уяви собі: якщо правий фланг прорветься вперед до Гардізее, то наш лівий фланг може просунутися до самої Венеції, ніхто йому не зможе противитися.

— Ага, то ти теж хочеш кататися по лагунах?

Фенріх витяг з кишені карту й почав мені пояснити значення стрілок, позначених на карті синім олівцем. Вони летіли над горами, над ріками, уздовж вузьких гірських доріг і показували напрямок майбутнього удару.

— А щодо Клари, то чорт її бери. Якщо правий фланг прорветься вперед, італійці все одно повинні будуть нам віддати.

З Констаньєвіце нас перекинули на Полазо. Це місце можна характеризувати трьома словами: щурі, трупи і вієри.

Перед виступом на Полазо був виданий наказ: сповни пляшки стрільців ромом. Вислухавши цей веселий наказ, солдати похмуріли.

— Ну, коли у пляшки ллють ром, значить, хутко буде наказ — примкнути багнети.

Але цього разу гонведи помилилися. Після прочитання наказу перед строем з'явився батальйонний лікар, обер-лейтенант Аахім, і громовим голосом пояснив:

— У тій місцевості, куди ми йдемо, крім куль і гранат ворога, нам доведеться ще мати діло з специфічним місцевим ворогом. Це так звана карзька віпера. Той, кого вкусить маленька змійка, може за годину вмерти в страшних муках. До рому, налитого в ваші пляшки, домішано протиотруту цих укусів. Укушений мусить негайно випити всю пляшку і з'явитися до санітарів.

По обличчях солдатів перебігли давно небачені веселі усмішки. Юмор народу глибокий як море: навіть перед смертю любить посміятися солдат. Поки ми дійшли до Полазо, серед десят чоловіка з батальйону „вкусил“ віпери, але жодного смертельного випадку не було, а всіх їх, п'яних як ніч, санітари потягли на зборний пункт.

Сміху й жартів було без кінця. Та коли ми вже спустилися в лощовину і потрапили в проміння італійських прожекторів, один солдат, кинувшись на землю, відчув, як що злегка вколело його в руку. Він не звернув на це уваги, але дійшли ми ще до позицій, як у нього почала пухнути рука. В нього влили повних дві пляшки рому, і санітари потягли сп'янілу людину назад, просто на операційний стіл.

Полазо — це глибока лощовина над Добердо. Старі око

ні неприбраних трупів, до ворога так близько, що з своїх шрапнелей ми чуємо кожне їх слово.

Сім день ми мучилися коло Полазо. Час був досить тихий. На нами в правильному порядку, як дикі гуси, часто літали італійські аероплани. Високо гудуть і шумлять вони, потім зникають наші аероплани, швидко пролітають над головами. На шляху аеропланів на небі з'являються різнокольорові хмаринки. Солдати завзято стріляють в аероплани, а інколи раптом озветься кулемет.

І захоплений героїзмом льотчиків. Скільки одваги треба було для того, щоб вести свою машину над табором ворога в чужу країну! Але бомбувати — це, на мою думку, підлота.

Знаю, Арнольд, знаю, що мої слова звучать наївно, проте воно так. Адже треба бути виключно хороброю людиною, щоб летіти, коли двадцять зенітних гранат поливають тебе шрапнеллю.

Шрапнелі нечутно рвуться в повітрі, і це скидається на більше перестрілювання.

— І ти б волів, щоб війну вирішили в повітрі ці сміливі люди? — питає Арнольд ущипливо.

Адже Хомок теж каже: „Шкода, що німці не взяли Клару. Вони б узяли, нам не треба було б про неї думати“.

Сім день, перебутих на Полазо, — це тихі муки, ми весь час не спали. Спека пекельна. Лощовина насичена густим запахом трупів. Цей сморід проймає все, навіть листи, які ми їмо.

Над Елли нема нічого уже три тижні. З дому пишуть, що батько весь час слабує (це відколи загинув брат Олександр), і наших підмайстрів, за винятком кривого Карлуші, мобілізували, грошей лишилося вже дуже мало. Я хотів написати матері, щоб вона продала щонебудь з моїх книжок. Наївність! Чому тепер потрібні книжки?

У Полазо змінилися в Нові-Ваш. Це бригадний резерв, і відповідпочинок. Удень не можна показуватися: сюди часто нападають важкі снаряди. Каверни тут зручні, кулеметні снаряди здаються неприступними. Тут проходить друга запасна лінія фронту. Якщо італійці прорвуться попереду, тут їх можна зупинити. Над окопами працюють російські полонені, працюють італійці близько від ворога. Це обурює.

Інколи буває, що статистів, які відіграли свої ролі, використовують для перенесення декорацій, — задумано каже мені Арнольд. Ми дивимося, як працюють ці рослі північні люди, обдерті до голого тіла, худі й голодні. Наші солдати працюють боязко, а потім уже майже одверто частують їх усім, що можуть.

Коли б вони не боялися нас, то як би обіймалися з нашими обшарпанцями, — несподівано спадає мені на думку.

І дивлюся на ці картини самаритянства і відчуваю, що ці

люди, які розмовляють різними мовами, все ж дуже добре розуміють одні одних.

Цій ідилії зробив кінець лейтенант Дортенберг. Він сьогодні вартувий. Арнольд відвертається, і ми відходимо, не жаючи брати участь в палкій суперечці Дортенберга з Бачо. Бачо доводить, що не можна забороняти солдатам бути інкогніто й людьми. Унтер-офіцер, що конвоює полонених, лає свих старих ополченців. Старі не по-солдатському відповідають запальному молодому капралові:

— Коли їх уже й фронтів пожалували, пане капрале, як же нам не жалувати?

Так, серце фронтового солдата незлобиве до колишнього ворога, я це вже не раз спостерігав.

Надвечір, напередодні зміни з Нові-Ваш майор скликав офіцерів батальйону і з військовим лаконізмом об'явив:

— Панове, сьогодні вночі ми йдемо під Клару.

Серед тиші можна було чути биття багатьох сердець.

— Пане майоре, скільки років тій Кларочці? — спитав усміхаючись, Бачо. Майор засміявся, і ми всі теж вибухнули сміхом.

— Ну, друзі, — сказав майор серйозно, але лагідно: — знаю, що ви й чорта не злякаєтесь...

— А надто коли він замкнений в пляшку з печаткою кайських погребів, — вкинув Бачо.

— Але правда, що Бузі це твердий оріх. Тому, пане, прошу вас посилити пильність, взяти людей в руки, не пускати зайвої балаканини в окопах, звернути особливу увагу на газові пости і щохвили бути на осторожі. Адже найменший подув з півдня, і ми готові. Варту треба подвоїти: два чоловіки від батальйону, два від роти. Телефонний зв'язок з Кларою ми приймемо вже налагоджений. Одне слово, панове, за ті десять днів, які ми там будемо стояти...

— Десять днів! — перейшов шепіт поміж офіцерами.

— Я кажу десять для того, щоб, коли нас змінять раптово, то щоб це було приємною несподіванкою, — усміхнувся майор.

— Ах, так!

Офіцерський обід почався в атмосфері особливої теплоти. Про Клару більше не говорили, але було зроблено кілька практичних пропозицій.

— Може об'явити і солдатам, щоб вони приготувалися, — спитав Бачо.

— Еге, щоб половина їх зараз таки почала заявляти захворювання, — відказав батальйонний лікар.

— Алеж ти на те й лікар, щоб могли розпізнати — людина чи ні, — гостро сказав Арнольд (це був один із багатьох випадків, коли він втрутився в загальну розмову).

Майор нахмурився.

Лишімо ці питання, панове. Діло солдата марширувати, стріляти, робити окопи й служити.

— Пан майор гадає, що солдат — то худоба? — уїдливо питав Сексарді.

— Солдат не має жодного відношення до вищих міркувань, — відповів Дортенберг. — Я взагалі не розумію, чого ви питаєте, панове.

Діявся гомін, і очевидно дійшло б до сварки, коли б не втрутився майор. Я прислухався з великим інтересом. Одне ясно, ми — панове, керівники, а солдати — то м'ясо, худоба. Худобі не треба знати, коли її поженуть на забій, це справа вівчарів і погоничів. Алеж мова йде про людей, про солдатів, які б'ються плече-в-плече з нами.

— Панове, не будемо сперечатися про абеткові істини. Це не чувано, щоб війську перед боем об'являли про майбутні події? Це рішуче суперечить духові армії. А от не завадило б нам після обіду перевірити запасне спорядження. Під Бузі може бути так, що два дні не буде обіду, надто, в разі яких-небудь несподіваних подій.

(Ну, вам про це нема чого журитися, пане майор, це було пережити ми там, попереду).

— Не завадило б випробувати і газові маски, проробити кілька вправ і подивитися, чи всі вміють користуватися протигазом. Я допускаю, що навіть не всі унтер-офіцери обізнані з цією справою, — навчально сказав майор.

Коли після обіду я наказав вистроїти свій загін, то побачив, що всі солдати уже знають, куди ми йдемо. Гаал говорив про це категорично. Консерви були злагоджені, вправи з протигазом йшли дуже добре. Це мало рацію, і люди дуже старанно робили все, що було потрібне. Дехто оглядав свої маски з усіх боків і, знайшовши найменший дефект, негайно починав ремонт. Коло слоївків з гумовим клеєм стояла ціла верста.

Відділя вону знають, як могли дізнатися — це мене не цікавило, і жодному офіцерові не спадало на думку допитуватися.

Адже в солдатів своя агентура: вистові, телефоністи, ординарці, свій солдатський штаб, і не дивно, що вони інколи знають про дещо раніше, ніж їх безпосередні начальники.

Зміна під Кларою відбувалася трохи інакше, ніж звичайно: відбувалася по взводах і по ротах. Мені, як начальникові саперного загону, доводилося бути майже скрізь.

Позиції тут складні, на кілька поверхів, вони ідуть примітивними зигзагами, то паралелями, то розходячись в різні боки, то впираючись в тупики. Тут є три круглих, зовсім несприятливих окопи, куди навіть не йде хід сполучення. Переважний гарнізон входить в ці окопи вночі і залишається до другої зміни. У третій, найдальшій лінії є надзвичайні каверни,

я таких досі не бачив. Це величезні підземні лабіринти з брим допливом повітря. У деяких може вміститися ціла ротонда. Вище, коло тераси, де починається підвищення, окопи жак примітивні.

Коли ми в настороженій тиші заступали сьомий батальйон, мої нерви були напружені, і я не міг собі виразно уявити миттєву позицій. Чорна, як кажуть поети, оксамитна ніч, здаючи, була пририта до неба великими діамантовими цвяхами зірницями. Скрадаючись, стараючись не робити найменшого шереху, ми заняли місце тих, кого заступили, їхні спостережні пункти, повторяли їх вказівки і були готові дати відсіч нападаючому ворогу.

Під час зміни мене огорнули спогади молодого віку. Одного разу в міському театрі ми ставили п'єсу Ростана „Орлеанська дівчина“. В акті коло Ваграма нас, статистів, послали під сцену, де ми повинні були зітхати й стогнати як ранені. Під сценою був цілковитий морок, і нам здавалося, що актори перебувають на якійсь недосяжній височині. Мої нерви тоді були так сильно напружені, як і цієї ночі. Але я постеріг, що не тільки я, а багато нас переживали хвилювання, від якого задрожало серце.

Я намагався розглянути повиту темрявою Клару, але нічого не бачив, крім густого мороку, і тільки відчував, що над нами висить щось погрозливе й неприступне. Італійці мовчали. Незвично було, що нема ракет. Це характерна особливість позицій Клари. Адже ворожі ракети все одно перелітали через наші лінії, а наші ракети освітлювали б тільки ворожих самих.

Ніч тут була справжня південна чорна ніч. Нетерпляче дожидали ми ранку, і нам здавалося, що він запізнився. І в решті, розвиднилося, і ми по-справжньому прийняли ці стріляні позиції.

Так, тут наше становище було тяжке. Ми безсило билися вниз, пробираючись тільки на невисокі тераси, а італійці сиділи вгорі. Досить було їм тільки кинути великий камінь, і десятки наших солдатів були б знищені, а коли б ми здумали кинути ручну гранату... Але ні, все таки сподіючись стояла не зовсім так. Голий — мудрий на вигадки. Раз-у-раз треба було боронитися, і люди стали з біса винахідливі. Коли ми ближче обізналися з становищем, то побачили, що на наших позиціях на Кларі чудові. Багато доложив тут старання й труду начальник саперно-висадного загону дивізії полковник Хрущов. Він захистив наші низькі позиції напрочуд простими способами проти ручних гранат. Це були дротяні сіті, з яких мирно часу робили садові огорожі. Їх натягали на спеціальні рами і розставляли так, щоб усі речі, які падають зверху, котилися по них над головами солдатів.

Начальник висадного загону сьомого батальйону, капітан

інженер, з справжнім захопленням говорив про старого Хруна. Після зміни капітан залишився зо мною ще на один день, щоб остаточно передати ці складні позиції.

В порядку зміни рога Арнольда пограпила на правий фронт батальйону, в середині позицій стала рота Сексарді, з цієї ж самої роти вийшло два взводи, які утворили передові гарнізони. Там, де стояв взвод Бачо, тягнувся довгий незакінчений апендикс, що наближався кругим поворотом до краю верхньої тераси. Бічо зайняв апендикс, хоч це було і не обов'язково. Половина роти Дортенберга потрапила в резерв. Ліворуч від нас, ближче до Сельця, стояв четвертий батальйон, а праворуч, в напрямку до Вермежліано-Редигули, держав лінію батальйон егерів.

На наших позиціях було видно багатомісячну роботу тисячі людей. Масивні окопи, флангові закриття із сотень мішків з землею й грузом, і скрізь і всюди сліди винахідливості, енергії й уваги. Бійниці скрізь сталеві, подекуди вони буквально звернені до неба, та коли виглянеш, бачиш, що поперіли гвинтівки точно скеровані на бруствер ворога.

Капітан, мій колега, щиро рекомендував мені зв'язатися з полковником Хруна, який віддає цим позиціям велику увагу.

— А капітан Лантош? — спитав я. — Адже він наш найближчий начальник.

Колега вибачливо усміхнувся і махнув рукою. Коли ми з ним розійшлися, уже вечоріло. минув перший день.

Мі Шпіц вирішили другого ж таки дня зняти точну карту позицій і надіслати полковникові Хруна і Лантошу.

Перший день минув в абсолютній тиші. Макаронники¹, маналося, спали. Наші солдати вилізли з своїх ям, готові до всього, пробиралися обережно попід стінами. Зміни вартових відбувалися в мертвій тиші. Над нами, як величезний кулак, висіла Бузі. Але обід прибув вчасно, тільки смерклося, і з'ясувалося, що на Кларі наказано давати збільшені порції вина. Люди повеселішали й почали вже спокійніше говорити про нові позиції.

З штабу батальйону спочатку дзвонили щоп'ятнадцять хвилин, потім теж заспокоїлися.

Але вдень просторинь перед нашими окопами і дротяні загороди являли жахливу картину. Обуглені трупи німців і дахміття убитих, що висіли на дротах, робили ландшафт нестерпним. То тут, то там білили плями хлорних дезінфекцій, але це мало допомагало. Після атаки німців минув місяць. Більшість трупів уже зовсім згнила, та проте опівдні, коли сонце кидало снопі проміння просто на наші позиції, в нерушному повітрі стояв густий сморід. Ось яка була Монте-Клара, квінтесенція добердовського фронту.

¹ Італійці.

Другого дня після полудня мене викликав до телефону лейтенант Кенез. Хтось називає моє прізвище, але це голо не Кенеза. Мій співрозмовник говорить німецькою мовою, по його співучому акценту я впізнаю полковника Хруна. Він іде до нас. Ми зустрічаємось в усті головного ходу сполучення. Старий в товаристві свого довгого ад'ютанта швидко переходить від одного прикриття до другого, хитро усміхається, жартує, застерігає нас від італійських стрільців, які можуть влучити навіть у дірочку в замку. Хруна дуже добре знає наші позиції. Його цікавить правий фланг, він хоче пройтись через нас на тридцять четверту дільницю, щоб добути якісь потрібні йому відомості.

Полковник поводитьсь так просто, що я запрошую його до себе в каверну. Він приймає запрошення. Старий дуже говорливий і приємний у розмові.

— Я вже пропонував нашому головному командуванню чудовий спосіб атакувати Пуші. Атаку треба робити виключно саперним методом. Треба зробити так, щоб наступали не люди, а окопи. Для цього треба зібрати достатню кількість будівельного матеріалу — мішки, груз, цемент, колоди, — і побудувати поряд з Пуші, або навіть під самою Пуші, таку саму височину, і звідтіля скочити на італійців. Таку гору можна зробити дуже швидко, але Лантош наполягає на тому, щоб мінувати Пуші.

Я не можу зрозуміти — жартує він чи говорить серйозно. В його очах мільйон усмішок.

— А тим часом — без жартів — рухомі позиції це не так дурна річ, як здається. Вони могли б зробити дуже цікаву нашу прозаїчну позиційну війну. Ну, гаразд, все це мрій. Полковник швидко вихилає чарку коньяку і потім додає: В кожному разі це більш реально, ніж усі фронтальні удари проти Пуші, що коштували тисяч і тисяч людей, в той час як для оборони височини треба мати не більше як два добротні розставлених кулемети.

Я слухаю старого, дивлюся на його позолочений комік і думаю:

— І в нього є своя манія.

Полковник прощається. Я йду проводити його. У районі взводу Бачо Хруна зупиняється й каже:

— А цей апендикс теж не завадило б форсувати, можливо деякі результати він і дасть.

Старий з своїм ад'ютантом відходить в напрямку Вежмежліано.

Тихо, тільки десь оддалік, коло Сан-Міхеле, як далеко грім, гупає артилерія. В таких випадках пострілів не чути, а долітають тільки звуки вибухів.

„Так, це далеко, — думаю я. — І не твоя біда, коли не по тобою рветься шрапнель і б'є граната“.

З своєї каверни виходить Бачо. Він чув останні слова полковника про апендикс і причепливо каже мені:

— Ану но, щоб завтра твої сапери разом з моїми людьми вийшли до роботи.

Я мляво заперечую, коли десь узявся мій круглолиций помічник. Він уже знає, про що ми говоримо, і негайно починає сперечатися з своїм вічним опонентом.

— Сапери не зобов'язані займати позицій. Це справа пілоти. Ми тільки працюємо над позиціями, прошу гарненько запам'ятати.

Бачо сперечається лагідно, по-товариському, як і належить старшому, але Шпіц хвилюється ще більше, бажаючи довести, що його правда.

— Знаєте що, хлопці, давайте но зайдем туди, в цей окопчик. Мій капрал сьогодні доповів мені, що там дуже добре чути кожне слово з італійських окопів. На його думку, ворог від нас не далі, як на десять кроків,— каже Бачо.

— Так, звичайно, по прямій, по повітрю,— каже Шпіц.

— помиляєшся, не по повітрю, а по землі. Не будемо сперечатися, там є чудові перископи, і можна переконатися на місці. Ну, хто зо мною?

Бачо так повернув справу, що відмовитися ніяково, і ми без ніяких розмов ідемо до апендикса. Ідемо рядком, пробираючись від одного виступа до другого. Щодалі ми заглиблюємося в окопчик, то більше він здається нам непотрібною і навіть шкідливою вигадкою. Апендикс спочатку неупевнено звивається по рівному місці, а потім якимось зміним поворотом забирається на верхню терасу. Ось тут у поширеному місці окопу і сиділи люди із взводу Бачо.

Ми підійшли до перископа. Дійсно, неймовірна близькість: на поплутаними дротами видко сталеві щити італійського брствера, мішки, каміння.

— Що це, контрапендикс?

— Ні, основні позиції італійців.

— Не може бути, це якийнебудь наперед виставлений гарнізон.

— Ні, пане лейтенанте, справжні позиції. Тут саме кінчається спуск з Клари, це і є самий стик.

Ми довго розглядали позиції ворога. Десять, максимум п'ятнадцять кроків. Неможливо.

— Вісім,— об'явив Шпіц тоном, що не допускав заперечень.

— Справді, дуже близько,— признав і Бачо.— Але близький до людини і її лікоть, а попробуй вкусити.

— Та це ж їх лікоть,— дав відкоша Шпіц.

— Правильно,— зауважив Бачо.— Ану, Шпіц, укуси їхній лікоть, коли він, по-твоему, такий близький.

Капрал взводу Бачо розказує нам, що серед італійців є багато солдатів, які добре знають угорську мову.

— От і вчора один з них крикнув нам: „Гей, мадяри, добридень!“ Але ми не відповіли. У наказі сказано, що не можна відповідати.

— Чому не можна?—спитав я здивовано.

— Дізнаються, що ми тут сидимо.

— А ви думаєте, що вони й так не знають?

— Думаю, що знають, пане лейтенанте.

— Не треба їм відповідати,—похмуро каже Бачо.— Чорт їх знає, чого їм треба.

В цей час в окопі з'явився Гаал.

— Як ви думаєте, Гаал, чи варт подовжити цей окопчик?

Гаал довго розглядає в перископ околиці, і в той момент, коли збирається відповісти, розлягається постріл, і перископ здригається в руках взводного.

— Ось бачите, пане лейтенанте,—каже Гаал замість відповіді.

— Дивися но, постріл горизонтальний,—задумано промовив Бачо.

Ми швидко покинули апендикс і ввійшли в окопи.

„Ні, в даному разі Хруна помиляється. Треба кинути цей окопчик,—подумав я,—в нім кожен сантиметр пристріляний“.

Я попрощався з Бачо і пішов у свою нору, Шпіц теж не забаром вернувся. Ми тепер живемо в одній каверні.

— Я не хотів говорити при Бачо,—починає Мартин:—та коли б ми повернули цей окопчик ліворуч і під захистом стрімкої стіни тераси просунули б його далі на 20—25 метрів, можна було б великі діла робити.

— У стратегію вдався, Мартуша,—жартую я. Мені подобається темперамент мого помічника.

— Ні, яка твоя думка?—допитується він, видивившись на мене своїми великими яносиними очима.

— Що ж, коли б можна було зробити таке коліно по методу Хусара, це може мало б рацію. Але треба занадто багато матеріалу, а тут дуже трудне становище.

Мартин очевидно задоволений, що я не сміюся з його плану.

— Знаєш, лейтенант Бачо прекрасний хлопець, але він дуже любить глузувати з молодших, і при ньому неможливо серйозно розмовляти,—поскаржився він.

— Скажи но, Мартине,—раптом сказав я,—як ти почуваєш себе на війні, тобто тут, на фронті?

Шпіц здивовано глянув на мене і зніяковіло заморгав. Промота питання вразила його.

— Як тобі сказати, пане лейтенанте... Адже я тут тільки третій місяць, і взагалі я солдат молодий. Три з половиною місяці навчання, чудові мішкольдські дні... Я просто з школи потрапив в казарму, і, знаєш, ні казарма, ні офіцерські курки не здалися мені трудними. Та і фронт я сприймаю не так

трагічно. Адже я життя ще не знаю, а це добра додаткова школа.

— Це правда,— погодився я.— А, скажи, ти ніколи не думав про війну, про солдатський побут?

— Як же ні, звичайно, думав. Думав про те, який буде мир. Ось я уявляю собі: ми перемогли, вертаємося відкинебудь з завойованої Венеції, демобілізуємося... Бачиш, коли чоловік має пару відзнак і був фронтовим офіцером... Я знаю, що в університеті спочатку буде дуже трудно.

— А чому, Мартуша?

— Та знаєш, тут, на фронті, людина багато до чого звикає. Тут я великий пан: денщик, загін, покірність багатьох людей, людей, старших від тебе віком, літніх. По суті кажучи, ми — великі пани, і навряд чи будемо такими в цивільному житті.

— Одне слово, тобі подобається все це?

— Так, інколи, признаюся, подобається, але здебільшого — ні. От візьмім, приміром, Гаала.— Шпіц притишив голос.— Адже Гаал добрий знайомий, навіть, можна сказати, друг мого батька. Він, бачиш, шахтар і уже старший робочий штрейгер. Живе на нашій вулиці через кілька будинків від нас. Та тут не тільки він один, багато таких, але я їх не так добре знаю, як Гаала. І ось, коли стаєш перед загоном, дваш команду, або коли доводиться говорити: „Ану, взводний Гаал, ходіть сюди, ходіть туди“, і ще буває треба додати: „Ану но, швидше“, — тоді інколи буває дуже неприємно.

Слухаючи схвильовану мову Мартина, я бачив, що зачепив дуже ніжні і живі струни.

— Ну, і крім того, тут не можна розраховувати на завтрашній день. Я тільки одного боюся, щоб мене не скалічила яканебудь куля або скалка гранати. В плече, в ногу, руку — це пuste, аби тільки не в лице. А ти бачив, як ці чорти італійці махали огнеметом? Але, кажуть, вони за це поплавилися: у них вибухла одна камера і загинуло багато народу.

— Одне слово, ти боїшся, щоб не поранили в обличчя, Мартуша?

— Так, знаєш, це було б дуже неприємно — вернутися додому повіеченим. Адже я ще маю одружитися.

В окопах чути гомін, рух, біганину. Хапаємо газові маски, відстібаємо кобури револьверів і вибігаємо з каверни.

Ліворуч від нас якась метушня. Тут біжить кілька людей. Це тривожний наряд. Запасні постові вилізають на бруствер і вставляють гвинтівки в отвори сталевих щитів.

Питаємося зустрічного, що сталося.

— В районі другої роти, пане лейтенанте, там, де стоїть передовий гарнізон, щось упало, але вибуху не чути. Італійці щось скинули туди. Наші пострілювали, а тепер замовкли.

Пробираємося далі. Іти доводиться обережно, чимраз частіше й частіше пукають флангові постріли. Незабаром зу-

стрічаємося з двома саперами нашого загону. Шпіц накидається на них:

— Що там сталося?

— Вибачте, пане кадет, ми самі добре не знаємо. Кажуть, що італійці насвинячили в другій роті.

— Як насвинячили? Кажіть виразніше,—серджуся я.

— Та вони там, пане лейтенанте, випустили на наших зверху якусь гидоту,—каже солдат в замішанні, очевидно, не бажючи називати щось своїм ім'ям.

Ми пішли далі, і що більше наближались до місця події, то менше потрібно було пояснень. Італійці погано пожартували з нашим передовим гарнізоном, що зараз коло тераси: вони спустили в цей круглий окіп свій відхідок. Жажна рідина, яку італійці, очевидно, довго й старанно збирали, задушливим водоспадом упала на голову бідного гарнізону. В цім комічнім становищі була велика частка трагізму. По телефону з гарнізону скаржилися, що вони буквально задихаються, та не можна було вдіяти нічого: поки не стане темно, з окопу вийти не можна. Деякі сміялися з події, але багато було обурених.

— Італійці починають воювати своєю національною зброєю,— уїдливо сказав Арнольд.— Але не знаю, чи не учинили б так само й ми, коли б були нагорі,— додав він задумано.— Всяка війна виробляє свій спосіб дій.

Майор Мадараші викликав Арнольда до телефона.

— Будь ласка, не робіть там галасу з приводу цієї історії. Треба розтолкувати солдатам, щоб вони менше балакали, а то до нас може прилипнути яканебудь ганебна окличка.

Арнольд негайно переказав бажання майора присутнім офіцерам.

— Становище ясне,— сказав Сексарді,— ворог може чинити всякі капості, які надумає.— І обер-лейтенант, блискаючи очима, обвів поглядом присутніх.

— Не треба брати так близько до серця цей клозет,— заспокоїв його Бачо.

Посипалися жарти, анекдоти, і, кінець-кінцем, на подію почали дивитися тільки з юмористичного погляду.

Увечері з італійських позицій до нас долітали веселі пісні і сміх. На самій верхівці Клари завзято бренькотіла мандоліна.

— Напевно в них була зміна,— думало багато з нас.— Адже вчора вони були дуже тихі.

Десь на лівому фланзі наші солдати почали виспівувати відвітних співанок, пародуючи італійців:

Дель Тріесто

Ілло Сесто

Ілло Серо

Ілло над

Ель морі, морі, морі,

Ель морі сафалад.

Ніч минула тихо. Хусар, Гаал і Шпіц щиро попрацювали над апендиксом і хвалилися, що поглибили його за одну ніч на півтора метра.

Вранці я навідав їх, вернувся додому й ліг. Було коло восьмої години. Праворуч від моєї каверни зачувся сухий тріск вибуху.

„Ручна граната“,— подумав я.

Хомок вискочив подивитися, в чім річ, і одразу вернувся.

— Наших зірвали. Пан кадет Шпіц, капрал Хусар і ще п'ять чоловік лишилися на місці.

Я вибіг. В окопах уже всі знали, і почувалося хвилювання. Назустріч мені з револьвером в руках ішов Бачо. Його супроводило чоловік двадцять із сторожового наряду. Бачо і його люди схвильовані, обличчя їх бліді, очі дивляться люто. Гвинтівки є не у всіх, але багато людей на ході чіпляють до пояса ручні гранати і поправляють штурмові ножі. Бачо мимохідь киває мені і проходить з своїми солдатами до апендикса.

Мене зупинили санітари. На ношах лежить Шпіц. Обличчя в нього жовте як лимон, розкинуті руки теліпаються, ліве око заплющене, а праве неперушно дивиться вперед.

— Що йому?

— Рана в потилицю. Він готовий,— каже санітар.

— А хто ще?

Несуть кількох тяжко поранених. Один іде сам, його права рука нашвидку забинтована, і крізь бинт просякає кров. Біжить Гаал.

— З нашого загону потерпіло сім чоловік, пане лейтенанте. Відний кадет Шпіц, царство йому небесне. Хусара поранили, але легко, його перев'язують. У роті четверо убитих, багато ранених.

Я метнувся до апендикса — не пускають: люди з взвода Бачо заступили дорогу.

— Відійдіть, пане лейтенанте, італійці зараз будуть стріляти.

Енергійно відпихаючи солдатів, пробиваюся вперед. Легко ранений в обличчя гонвед розказує Бачо, як усе сталося.

— Сапери працювали, пане лейтенанте. Вони зняли сітку для ручних гранат і відсунули назад. Так наказав пан кадет, якого вбили. І раптом зовсім близько від нас, неначе на два кроки, з італійського боку хтось крикнув по-угорському: „Гей, мадьяри!“— „Ну, що?“— спитав пан кадет. „Хочете папірос?“— Пан кадет промовчав і шепнув нам, щоб ми не відповідали, але хтось з наших закричав: „Давайте, та тільки туніські або єгипетські!“— „Держіть,— каже італієць,— кидаю“. І справді, з італійських окопів полетіла до нас бляшана коробка з папіросами. Там було не менше як сотня. Усі з золотими мундштуками, справжні туніські, з арабом на покришці. Ну, ми, звичайно, накинулися на папіроси, почали розбирати.

Одну половину розібрали, а другу піднесли пану кадету. Раптом італієць знов кричить: „Гей, мадьяри!“— „Чого ще?“— питаємо ми. Признаюся, і я спитав. „Хочете сірників, що не гаснуть на вітрі?“— „Ну, давай!“— кричимо ми. „Кидаю“,— каже,— і бачу я, летить на нас щось чорне. „Біда!“— подумав я зразу і закричав: „Лягай!“— а сам кинувся за мішок з грузом, але в цій хвилині гранати вже вибухли. П'ять штук було у в'язці. От як було діло.

Бачо стояв серед своїх солдатів. Очі його буквально світилися, він тяжко дихав, стискаючи в руці револьвер.

— Це все?— спитав він, коли ранений замовк.

— Так точно, пане лейтенанте.

— Ну, не зовсім,— сказав Бачо й підняв голову. Обличчя його розчервонілося, в очах палав божевільний огонь.

— Хлопці,— звернувся він до солдатів,— невже стерпимо?

— Що ти хочеш робити, Бачо?— спитав я, прориваючись до нього.

— Ага, Матраї, слухай: зараз ми помстимося за це діло. Якщо хутко не вернемося, дай знати моему ротному. Прощай!

В окопах уже стовпилось не менше як п'ятдесят чоловік. Тут був увесь взвод Бачо, кілька людей із інших взводів і частина моїх саперів. Солдати були схвильовані й готові на все.

— Ну,— крикнув Бачо,— хто хоче бити, за мною!

Я не встиг розкрити рота, як люди рушили стіною і, згинаючись коло виходу, один по одному зникали в апендиксі. Кілька секунд нічого не було чути, тільки сипалося каміння. Раптом хтось крикнув:

— Наші прорвали дріт. Виходять.

Солдати, що стояли в окопах, ринули до виходу. Мені здавалося, що тиша застигає, жодного звука, тільки швидше човгання підкованих бутів. Я витяг револьвер і відчув серце в горлі.

„Ех, та що я, вперше іду в рукопашну?“— з досадою подумав я й крикнув:— Гаал! Дайте знати панові обер-лейтенантові. Два взводи сюди, швидко!— і скочив в окопчик.

Апендикс був повно набитий людьми, але вони не стояли, а сунули один одного вперед. Ніхто не знав, що сталося попереду, але всі раптом побігли, і я разом з ними. Ноги спотикалися об якесь каміння, потім об щось слизьке і м'яке, але не було часу глянути на землю. Перед обличчям хитнувся дріт. Секунда, і я міг би лишитися без очей. Ранячи руку, хапаю дріт і відхиляю з дороги. Оглядаюся, щоб попередити того, хто за мною, і, на своє здивування, бачу, що за мною іде Гаал. Обличчя його зосереджене, в руках він тримає коротку шанцерну лопатку.

Попереду чути схвильовані крики, потім з гуркотом рвуться ручні гранати.

— Бийте!.. В бога!..— чую пронизливий голос Бачо, і ми біжимо вперед.

— Видима річ, наші увігналися в італійські окопи,— майчуло мені в голові.

Ззаду напірають.

— Вперед, вперед!

Хтось, притиснувшись до мене, дихає мені просто в обличчя, мене обіймає тяжкий запах несвіжого рота, але ось я визволяюся з юрби, що стиснула мене, і лечу далі. Всі біжать ліворуч, наверх, наверх, на маківку, а я відчуваю, що треба було б декому повернути і праворуч, але тут помічаю, що з наших окопів ідуть люди і цепом атакують італійців, а далі, коло Вермежліано, почалася шалена стрлянина з обох боків. Досі все відбувалося в цілковитому мовчанні, та коли до нас докотилася гарматна стрілянина, атакуючі розпалилися і скрізь почулися непогамовані крики: „Райта! Ура! Райта!“

Я теж кричу в самозабутті, аж хрипну:

— Вперед, вперед! Резерви, вперед!

Під моїми ногами італієць. Він підіймає руки, я махаю до нього револьвером.

— Марш назад!

Він повзе, не спускаючи рук. Один з наших солдатів підскочив до нього і вдарив багнетом. Італієць спритно ухилився від удару і кинувся на спину, як переляканий песик.

Біжимо чимраз вище й вище. Ось ми вже в італійських окопах. Перед нами вхід до глибокої каверни.

— Ану, хлопці, ручну гранатку!

Я підхожу до каверни і, сам не знаю чому, кричу по-німецькому:

— Гераус!

Лунко озивається в глибині мій голос, але ніхто не відповідає. Шпурляємо в чорну яму входу ручну гранату й поспуємося далі.

До самої верхівки уже лишилося кілька кроків. Передові частини атакуючих тепер біжать униз. На одну секунду передо мною розкривається вся картина атаки, та ніколи роздільнятися.

Наші люди гасають, як тигри, заглядають в усі щілини, і на найменший опір платять смертю. Скрізь попадаються полонені, і солдатів доводиться умовляти, щоб вони їх не зачіпали, що це вже полонені. Італійці бліді, їх обличчя перелякані, руки смішно піднесені вгору.

— Ага, то ви на нас вчора гуано перекинули?— кричить маленький Торма, вимахуючи карабіном перед носом високого італійця.

Я оглядаюся. Вся перша рота тут, але і моїх саперів чимало. З лівого флангу на з'єднання з нами ідуть друга й третя

рота. Ми нагорі, ми можемо вилізти з окопів і подивитися вниз.

По спускуватих терасах Клари біжить, розсипавшись у щеп, друга рота. Попереду мчить обер-лейтенант Сексарді з довгою шашкою в руці. Відки він взяв цю шашку? Кругом дикі, але горді од перемоги обличчя. Обличчя Арнольда червоне, розпалене, рот перекривлений. Він кричить і махає. Що він кричить?

— Лягай! Огонь по відступаючих! Кулемет!

У багатьох нема навіть гвинтівок, тільки ручні гранати Італійців, що не здалися в полон, скинуто вниз під скелю.

Що з Бачо? Бачо — справжній герой. Бачо, Бачо...

Арнольд переслідує вогнем відступаючих, він уже нанизу. Кілька людей звідсіля, з краю стрімкої скелі, шпурляють униз ручні гранати. Загомоніли гвинтівки. Солдати, витративши свої гранати, кидають униз каміння і все, що навернеться під руку.

А що там унизу? На правому фланзі атакують егері. Вони вийшли з своїх окопів і валом котяться до дротів. Заторокотів кулемет. Егері залягли. Деякі з них уже біжать назад, потім повзуть, відступає решта. Треба бити італійців з кулемета звідсіля, зверху; уже ставлять кулемети, але пізно, бо егері не йдуть вдруге в атаку.

— Вперед, до окопів! Вибити, вибити!

Шалені крики, ніхто не звертає уваги на кулі, навіть гранати не роблять враження. А втім, гранати летять через наших голови. Чути, як вони шарудять і рвуться за нашими спинами десь унизу. Над нами лопають шрапнелі. Хай їм чорт, нічого не значить. Двоє ранених. Байдуже. Клара наша! Ура! Райтс Браво!!!

Як же це сталося?

До одинадцятої години становище вияснюється. Ми завладали висотою Менте-дей-Сей-Бузі, в наших руках ціла височина. Утрати з нашого боку зовсім незначні.

Заслонний обстріл італійців гримить шаленим вогнем, але нас він мало турбує. На лівому фланзі четвертий батальйон теж вдерся в італійські окопи, там іде бій. Італійці четвертий раз ідуть в атаку. Тепер заслонний огонь змітає обидві сторони. Страшна стрілянина на лінії егерів. Егері знов пішли в багнети, їх лівий фланг вривався в ворожі окопи. Рота Сексарді послідає вниз на допомогу егерям. Італійці відступають в другу лінію окопів. Заслонний вогонь спадає на егерів. Летять тріски, люди, мішки. На лівому фланзі, коло самої підніжжя, італійці атакують роту Дортенберга, але в їх наступі нема темпераменту й швидкості. Вони повзуть. Ми дивимося, коли вони стануть на ноги, і обсипаємо їх звідсіля з кулеметів. Багатьох прибиваємо на місці. Ось перевернули висоти Менте-Клари, яка до того ж становить мертву прешторину для артилерії.

Що сталося і як це сталося? Всі про це говорять, пишуться, всі схвильовані—солдати, офіцери, штаби. У штаб батальйону вже дзвонив полковник Коша. По телефону си- щася захоплені привітання. Я думаю!

— А що скаже ерцгерцог, що скаже ерцгерцог!—повторяв майор Мадараші, що пробрався задиханий на третю терасу.— Цинове, командир бригади тричі перепитував мене— правда чи квітневий жарт?

Багато хто ніяк не може зрозуміти і зразу оцінити значення штурму. Адже значення цього героїчного подвигу, на мою думку, не місцевого характеру, воно далеко перевершує значення здобуття височини. Хоч, певна річ, я розумію, що саме здобуття височини теж дуже важливий і героїчний вчинок.

Пан майор Мадараші міцно стиснув мені руку і сказав:

— Ти, здається, маєш літературний хист. Будь другом, пиши в загальних рисах цю ситуацію, але не в сухому канонічному стилі донесіння, а якнебудь більш барвисто. Це буде дуже приємно нашому командуванню.

Я не відмовляюся від доручення, хоч не знаю, чи вистачить у мене хисту описати те, що сталося. Адже мені самому поперед усіх треба з'ясувати і оцінити становище, що створилося.

Група, з якою я вдерся в італійські окопи, взяла напрямок прямо вгору. Попереду йшов Бачо. Його шлях був вистелений смертельно раненими й забитими. Головна сила нашого удару була в цілковитій несподіванці. Такого натиску італійці не сподівалися. В перший момент вони просто не зрозуміли, що сталося. Багато їх кинулося в каверни, звідки їх довелося викопувати по скінченні атаки. Одна з каверн думала чинити опір, ті, хто був у ній, забарикадувалися, але наші ручні гранати примусили їх опам'ятатися. Ті, кого ми знайшли на варті з гвинтівками в руках, загинули всі до одного. Штурмові ножі, як виявилось, безперечно кращий спосіб нападу в окопах, ніж довгі гвинтівки, які тільки заважали в рухові. Більша частина ворога піддалася, але були й такі, що в шаленій паніці кидалися просто в провалля. Були й самогубці, я бачив їх на власні очі. Це безглуздя. Навіщо так трагічно сприймати нашу атаку? Адже ми не всіх забивали.

Я випустив всі кулі з свого револьвера, і в моїх руках, не знаю звідки, опинився штурмовий ніж. Перед очима мигтіли мертво бліді й червоні як цегла обличчя. Я відчував чужий страх і приплив страшного завзяття у своїх грудях. Чув дикі гортанні крики людей, що жадали помсти. Гаал відвернувся, коли я його похвалив. Його лопатка була в крові. Так, так, утер Гаал на шматки кришив ворога, і нема чого цього сорочитися. Коли війна, то треба воювати, чорт його бери!

А Бачо... Ось Бачо—це герой. Він був живе втілення

помсти, круг нього зібралися найзавзятіші, вони йшли вперед як леміш перед плугом.

Поволі картина починає вияснюватися. Коли сталася ця обурлива провокація з папіросами, Бачо вискочив з півротою в бойовій готовості. Ми всі думали, що італійці вдеруться в наш апендикс. Для оборони потрібний був кулемет. Кинулися шукати кулемет. В цей час почали виносити ранених і забитих, і один з ранених на просьбу Бачо розказав, що сталось. І ось в одну секунду у Бачо вистигає вирішення помститися, і це вирішення знаходить палкий відгук у серцях солдатів. Не минає десяти хвилин, як увесь батальйон стоїть на ноги. Коли прийшла звістка про те, що головка атаки вп'ялася в італійські окопи, коли наше дике „райта“ почуло роти, що залишилися внизу, вони вихопилися з своїх окопів і без команди атакували височину. Цієї атаки не вів ніхто. Цю атаку провадив дух війни, що збудився в людях. Люди кидали вперед ображене самолюбство і непогамована жадоба помсти. Атакуючих не зустрів ні рушничний, ні кулеметний вогонь, ні полум'я огнетивів. Огнетети ми знайшли нерухоми в цементних кабінках. Там і тепер стоять чотири страшні балони. Ці огнетети місяць тому згубили тисячі людей. Солдати й офіцери огнететники розбіглися. Один з офіцерів в моїх очах застрелився.

Ми опинилися на височині блискавично. Офіцери ворогів сонні виходили з своїх каверн. Вони більше здивувалися ніж злякалися в першій хвилині і, здивовано оглядаючись, підіймали свої неслухняні руки. Чинити опір було б безглуздя. А наші гарчали з люті, їх не заспокоювали ні перемога, ні трофеї.

Я сьогодні бачив справжнє обличчя війни: це обличчя солдата, що готовий на все. Як давно я бачив це обличчя може тільки на самім початку війни, та й то рідко. Коли можна було утримати людей на цім піднесенні, і влити запал і лють в інші частини, о, як швидко кінчилася війна!

Сьогодні солдата не цікавило ніщо, крім помсти й заплати. Яке було гарне мужнє бліде обличчя Бачо, як блискотіли його очі!

Хомок каже мені:

— Ох, як ви розсердилися, пане лейтенанте, коли пристрелили італійського офіцера, що хотів дати драла.

Клянуся, я цього не пам'ятаю. Але виразно пам'ятаю обличчя Арнольда, коли він на чолі своїх солдатів кинувся в окопи. В руках у нього був короткий карабін. Я знаю, він уміє орудувати цією зброєю, але він держав карабін прикладом угору, як дрючок.

Сьогодні ніхто не скаржився, що обід запізнився, пляшки порожні. Солдати були ситі й п'яні перемогою.

Артилерія італійців ще досі скаженіє. Вона концентрувала свій огонь на четвертому батальйоні і на егерях. З наказу штабу батальйона роти розміщаються в захоплених позиціях. Попередині на самій верхівці іде переможна перша рота, по флангах — праворуч друга, ліворуч третя рота. Дортенберг держить зв'язок з четвертим батальйоном, а Сексарді з егерями. Наші старі позиції займають полкові резерви дванадцятого батальйону. Бідний дванадцятий батальйон! Тепер я їх розумію. Монте-дей-Сей-Бузі не можна було взяти самими ерихонськими трубами, для того треба було, щоб збудився щодозірної смерті дух війни.

Гуркіт ворожої артилерії не будить тепер в нас колишнього жаху, від якого холонула кров, ми просто не звертаємо на нього уваги. Наші артилеристи завзято відповідають італійцям. Дивні попадання, разюча точність! Італійські окопи розмітаються на тріски, а їхній вогонь б'є тільки по наших яратах.

Мій загін уже діяльно працює над переробленням наших старих позицій. Насамперед треба перекинути бруствери з північного напрямку на південний і на низьких місцях викинути "італійських вершників" (рогатки переносної дротяної загоду).

Перед ротою Арнольда нема ворожої лінії, позиції тут починаються урвищем. Італійці десь нанизу. Кілька людей з наших лізуть униз на розвідку. Двоє убито, одного ранено. Цей урвища надиво точно пристріляний італійськими кулеметами.

Сірий карський камінь легко скоряється нашим сталевим знам'ям. Починаємо улаштовуватися. Підраховуємо трофеї: двісті полонених, з них сімнадцять офіцерів; чотири огнемети, тисячі граніток, патронів і кулеметів. Багато цікавих знахідок. Чудно, ці позиції були освітлені електрикою. Звідкіля ж ішов ток? Невже з Удіне?

— Це не так любов до комфорту, як уміння застосувати техніку, — каже Арнольд.

Хомок питає, чи не піду я в свою стару каверну, де лежить Шпіц. Шпіца будуть ховати в Констаньєвіце разом з рештою жертв атаки, там їм буде віддана військова пошана.

Я не хочу бачити Мартина мертвого. Мені хочеться, щоб він лишився в моїй пам'яті колишнім життєрадісним юнаком. А сьогодні його обличчя було жовте, одне око розкрите, а ротку розчавленого мертвого рота запікся струмок крові. Це не той Шпіц, я не хочу такого бачити. Щільно затуляю рукою очі, неначе бажаючи витиснути з них образ мертвого Шпіца.

— Ні, не піду, дядю Андріш, — відповідаю Хомоківі.

— Правда, пане лейтенанте, однаково, йому вже не поможеш. Пан взводний Гаал пішов наниз прощатися. Адже

вони земляки. Завтра йому доведеться написати батькові пан кадета. Так, велике буде горе. Кажуть, що пан кадет з бідної сім'ї, батько його ремісник. Скільки праці, напевно, докладе чоловік, щоб зробити з сина пана.

Хомок говорить тихо, без смутку і без гніву. Хоче для душі полегкість, старий скептик. Я не хочу його перепиняти. Гарна людина дядя Андріш! Виявляється, це він упхнув мене в руки штурмовий ніж, коли я вистріляв усі заряди свого револьвера. Старий взяв на себе роль вірного джури і відставав від мене за весь час атаки. Мій славний бойовий товариш!

— Ну, як, дядю Андріш, уколошкали ви хоч одного італійця?—питаю я.

— Та довелось, пане лейтенанте,— признається він знехотливо.

Уже вечоріє, а з мого опису ще не накреслено на папірці жодного рядка. Італійці ще досі турбуються і кожних п'ять годин відновляють контратаку, насакаючи на наші фланги. Артилерія шалено мисить спади Монте-Клари. Очевидно, італійське командування ніяк не може примиритися з такою несподіваною втратою височини і тому безупинно викидає вперед свої резерви, які повинні трохи відсунути четвертий батальйон і егерів, щоб охопити височину з флангів. Бій егерів сильно постраждали. Ми кажемо, що їм судилося впасти гіркий келех нашої перемоги.

Вороже командування, очевидно, пітніє кров'ю. Тільки припиняється одна атака, негайно готується друга. На артилерію знаходить ураганна істерика, це віщує багнетну атаку. Ми теж виставили всі можливі резерви. Наша артилерія б'ється ліниво, але з великими попаданнями.

Ми вихоплюємося на гребінь щопівгодини і дивимося наче з ложі, як клубочеться, сходить димом і чадом, і грімить ця вистава.

— Ця війна негарна,— інстинктивно кажу я, ніби для того, щоб заперечити мої слова, з італійського боку раптово з'являється кілька аеропланів.

— Ага, і ви завітали до нас,— кричать солдати і ставлять кулемети на зеніт. Льотчики кружляють над нами кілька хвилин. Один з них скидає три бомби, але всі три падають в італійські окопи. Одна з бомб вибухає просто перед нами за урвищем. Від гуркоту наша височина затремтіла, знову летить каміння, дошки, дим і грім. Кілька сміливців знов прибіраються на край урвища і повідомляють, що італійські окопи під нами горять.

— Гарячий день випав для наших друзів. А щоб не було амами на другий раз,— несподівано каже фельдфебель Новицький.

„Ах, пан Новак! Я його сьогодні чомусь не бачив. Де він був?“— думаю я мимохіть. Але не хочу ставити його в незручне становище і не питаю, де він був, коли гримів грим.

Ворожі літаки незабаром обертаються в маленькі точки на небесній блакиті і зникають. Вони летять на Удіне. За щогодини після їх відльоту припиняється артилерійський вогонь, затихають окопи. Італійці визнають перемогу за нами.

Минає перший день і перша ніч на Монте-Клара. Ми повні святочним почуттям перемоги. Але настрої трохи зіпсований тим, що пан полковник Коша облаяв нашого дідка Мадараші за те, що написане мною докладне донесіння про здобуття Монте-Клари потрапило не в полк, а просто в бригаду. Це я знаю від Фрідмана і Чутори.

Що більше я приглядаюся до солдатів, то виразніше бачу, що в нашій армії діють два статuti: один писаний, другий неписаний. Ці два статuti провадять між собою мовчазну, але завзяту війну. Перший статут диктується зверху, другий— знизу.

Чутора про багато речей дізнається раніше, ніж ми, офіцери. Не суперечить статутіві, але це факт. Новак побив мого савера. Цього не наказує статут, але це факт. Новак признався мені, що під час атаки він сидів у каверні. Він показав мені записку, написану друкованими літерами. У записці стоїть: „Стережися, собако, кишки випустимо“. В літері „б“ мені викидається рука Гаала. Новак думав, що я йому висловлю співчуття, але я віддав йому записку й сказав:

— Сховайте на пам'ять, Новак.

Раніш така записка мала б дуже неприємні наслідки: це бунт. Але неписаний статут далеко сильніший, ніж багато хто думє. „Телефонні зв'язки“ Фрідмана функціонують далеко краще, ніж пана майора. Ми з Арнольдом дивимося на це крив' пальці, а Бачо захоплюється. Полковник Коша облаяв нашого майора, хоч він не майор, а бригадний генерал, що видер донесіння з рук Мадараші. Між Коша й Мадараші це старий статут, тому ми тільки трошки жаліємо майора.

Протягом цих повних подіями днів я мав багато разів можливість приглядатися до солдатів і офіцерів. Багато своїх таємниць розкрив передо мною Сезам.

Бачо до жаху простий. Він розповідає:

— Я сам не розумію, як це сталося, але, знаєте, коли я побачив мертве обличчя кадета Шпіца, і почув про цю провокацію, я страшенно розсердився. І бачу, що солдати теж розлютилися. А справжня війна, друзі, починається аж тоді, коли на солдата находить лють. Панове генерали цього не розуміють, це знаємо ми, стройові офіцери, запасники, бо ми робимо війну. Ну, думаю, якщо вони так близько, гайда, вдуємо їх. Вискочили ми в апендикс, дійшли до кінця. Ніхто не вимовив ні звука. Дивлюся, лежить купа мішків. Схопив я три штуки, моргнув солдатам, вони вмить розібрали мішки. Тут згадав я молодість, коли доводилося лазити в чужий сад за яблука. Накинули ми мішки на дрiт і вмить опинилися

в них. Очевидно, ми застали там тих, хто учинив провокацію, бо один з них, хтось подібний до молодшого офіцера, побачивши нас, закричав по-угорському: „Мадьярок!“, та більші нічого не встиг вимовити, я просто на нього накинувся і він полетів сторч головою. Італійці остовпіли, очам своїм віри не поїняли. Ну, і потім пішла атака. Знаєте, як крамар надріже сукно, потім візьме обома руками, рвоне, і почне рватися з тріском матерія. Так і ми покінчили з ними: з тріском.

Бачо чарівний, він усіх нас захоплює своєю простотою. Мене вважають за другого героя, адже я йшов зараз за Бачо але, на мою думку, Арнольд куди більше заслуговує цієї назви. Адже героїзм офіцера виявляється в його ініціативі, а треба відзначити, що Арнольд був саме тим, хто з другою півротом замість того, щоб піти ліворуч, повернув праворуч і тим самим кінчив остаточне здобуття височини. Коли б ми всі пішли ліворуч, то легко могли б опинитися в мішку і потрапити в полон замість того, щоб принести таку славу перемогли своїй фронтовій ділянці.

Нема кінця подробицям. Лейтенант Дортенберг незадоволений, бо він через нас постраждав, а лікар Аахім всіляко старається довести, що через п'ять хвилин після здобуття височини він уже був там. Ніхто з нас не був свідком лікарського героїзму, але ми всі терпляче слухаємо цю добромисну брехню. Сьогодні вранці лейтенант Кенез конфіденційно повідомив нас, що дивізія питає імена людей, які відзначилися в атаці, і що в штабі батальйону уже готують такий список. Роти дістали наказ підготувати списки унтер-офіцерів і рядових, що відзначилися в атаці. Я виставляю на нагороду Гаала, Хусара і того високого ефрейтора, який йшов за італійцями на Вермежліано. Це надзвичайний хлопець.

— Як твоє прізвище? — питаю його.

— Пауль Егрі, пане лейтенанте, — і його очі вп'ялися в мене як цвяхи.

Я прошу Арнольда включити його в список нагороджуваних і підвищити до рангу капрала.

Я дуже незадоволений Арнольдом. Між нами сталася величка сварка, і цього разу Арнольд був глибоко неправий. Він неправий, бо повний похмурого скептицизму, бо губить себе морально й фізично, зловживаючи алкоголем. Простіше кажучи, Арнольд п'є, п'є, як маляр. Маляр, маляр... У нас був сусід маляр Габріель Дітріх, він завжди був п'яний, і в очах пана професора доктора Арнольда Шик завжди блищала чудова ясність. Тепер ці очі часто затуманені, їх поглинає то сонно-млявий, то дико блищить.

Пан обер-лейтенант Шик користується великим авторитетом в батальйоні. Він відлюдний, мовчазний, уміє відсторонити від себе всякого, хто йому заважає, і має славу чоловіка трохи зарозумілого. Пан обер-лейтенант Шик — командир

першої роти, старший чин в батальйоні після майора. Тепер штаб дивізії виставив його на підвищення в капітани.

Цього мовчазного, коректного офіцера ніхто не знає тут так, як я, і ніхто не знає, що цей спокійний, красовито-спокійний ротний командир — руїна, руїна того розумного, глибоко освіченого чоловіка, якого ми знали як професора доктора Шик і за якого ми, його учні, пішли б у вогонь і воду.

Уже тільки те, що я смію так формулювати і писати ці рядки, навіть тільки це, — жажна річ, і моє серце стискається. А вже Арнольд був моїм ідеалом чоловіка. Я завжди старався зрозуміти його і наслідувати йому, і це ніколи не здавалося мені негідним мене. І ось тепер ми посварилися. Правда, в наших гострих словах не було злоби, а відчувалася погано укрита любов одного до другого, та все ж це дуже гірко.

Арнольда не тішить перемога, він зовсім байдуже ставиться до факту героїчного здобуття Клари. Ця історія, на його думку, не має ніякого глузду ні з тактичного, ні з якого іншого боку. Неправда! Я палко сперечався, повстаючи проти його тверджень. Арнольд удав байдуже обличчя і після моєї палкої тиради не знайшов нічого кращого, як сказати: — Думай, як собі хочеш!

Це ображає, принижує. Перший раз за життя я стою проти свого вчителя і кажу йому просто в лице: „Дорогий учителю, ти цього не зрозумів“. Утрата авторитету неприємна кожному вчителю, і Арнольд теж не становить винятку. Але цього разу він не зберіг навіть елементарної толерантності й спокою. Він кричав, обляяв мене, назвав захопленим телям, яке не бачить далі свого носа. Не розумію, чого він так розбухався, і пояснюю тільки тим, що Арнольд зловживає вином. Він украй розладнав свої нерви. Після атаки я теж пив. Шпирт не має смаку, це вогонь, що гріє нерви, коли вони тремтять з холоду.

Але що ж я сказав такого обурливого й дурного? Я тільки хотів поділитися враженнями про цю героїчну атаку, розкрити, які почуття вона збудила в мені. Насамперед я пробував довести, що війна ще не пережила себе, що в сьогоденному бою були темперамент, лють і мета, що атаку вело справжнє збудження, і тому така гарна була перемога. Арнольд давився на мене з огидою, як на щура.

— Ти це серйозно? — спитав він тихо.

— Так, зовсім серйозно, Арнольд. Я щасливий, що міг взяти участь у цій атаці.

— Цікаво, — сказав він і, узявши зо стола давно прочитану газету, почав переглядати її. Я досить добре знаю Арнольда, тому не уриваю розмови, а злегка піднявши голос, продовжую:

— Так, Арнольд, ця атака мене багато чого навчила, і на-

самперед показала, що ми з тобою останніми часами йдеш на неправильним шляхом. Що сталося? Я, Тібор Матраї, хоч двадцяти трьох років, офіцер угорської гонведської армії.

— Пан лейтенант...

— Так, лейтенант, який воює з самого початку війни, побував на багатьох фронтах, дозволив собі останніми часами самі піддатися такому настроєві, висловлювати такі думки які...

— Щонайменше пристойні для офіцера гонведської армії, закінчив мою фразу Арнольд.

— Як хочеш, можна формулювати й так, але додай і те, що ці думки деморалізують і ні до чого доброго не доведуть.

— А чого доброго ти сподіваєшся?

— Перемоги,— відповів я задирливо.— Перемоги.

— Чого ж ти сподіваєшся від перемоги?

— Арнольд, я не хочу продовжувати нашу розмову в такому тоні. Вислухай мене до кінця,— сказав я спокійно. Арнольд знов сховався за газету.— Щодо доброго в тому, що видаюся убійчому песимізму? Правда, мої нерви розлапалися, признаюся, що останніми часами я сумнівався в цілі і шляхах війни. Головним чином сумнівався в тому, чи витримає далі солдат. Ми, офіцери, не відиграємо ролі. Я не брав до уваги ні генерального штабу, ні міністрів. Ті витримують, коли витримає солдат. Саме ти, Арнольд, збудив в мене інтерес до солдатів. Признаюся, мене мучили тисячі сумнівів, а сьогодні я сприймаю їх зовсім інакше, та й багато чого сприймаю інакше, ніж тиждень тому. Солдат уміє й мовою воювати, якщо його вчасно поведуть, скерують, і якщо він усвідомить— за що.

Арнольд зареготався. Він сміявся довго, аж душився, потім не упустив газету, і так кінчилася наша розмова. Пізніше пожалкував, що зачепив це питання. Арнольд не вірить, що мій сьогоднішній погляд на війну— погляд остаточно усталений, він вважає це не чим іншим, як рецидивом шкільних настроїв. Може це й так, але знаю і не хочу аналізувати. Я знайшов, нарешті, те, чого мені так бракувало: спокій, бач якого все кругом перетворилося на величезний знак запам'ятовування. Сьогодні я дивлюся на все з великою упевненістю і нікому не дозволю вивести себе з рівноваги.

Пробую заговорити на цю тему з Бачо. Він здивовано дивиться на мене.

— Та це ж уже політика, друже, а в політиці я зовсім профан,— каже він, усміхаючись.

Ні, такою не може бути точка зору інтелігентної людини. Я давно позбувся вельми поширеного казенного погляду, що офіцери не повинні займатися політикою. Тут нам повинно диктувати неписаний статут.

Я хочу вірити в майбутнє, хочу, щоб війна не виростає

в мені в страшене — „За що?“ Геть знаки запитань, хай живуть знаки оклику!

Тепер Арнольд, очевидно, вважає мене за примітивного хлопця, на якого не варг було витратити стільки зусиль і любові. Можливо. Я про це навіть думати не хочу, а перше почував би себе глибоко нещасним від такої думки.

Мій загін сильно зменшився, а діла тут дуже багато. Цілий день минув з того часу як італійці поринули в мовчання. Спочатку ще пробували пристрілюватися, але гранати, слані на Клару, попадали до резервів. Учора заговорила італійська важка артилерія. Кілька недольотів. Та хоча Клара й тремтить, до нас долітають тільки звуки й груз.

Звідси, з верховини, далеко видно. У сонячному морі чорніють переліски, блищить річка і часом, як марево, мріють долини далекого міста. Це долина Ішонзо, куди ми так попливемося, де, як нам здається, ми знищили б ворога в бою на вільній простороні. Ми певні, що коли б могли звідси спуститися на рівнину, то все пішло б якнайкраще.

Сьогодні цілий день обставляємо і переробляємо позиції. Це значить, що все, обернене на північ, ми тепер переносимо на південний бік. Сьогодні я оглянув латрину, яку італійці спустили на наших. Ця майстерно зроблена споруда, як балкон, висить над терасою. Напис: „Латрина № 7“. У італійців тут панував порядок, як у кріпості.

Дістаю наказ від майора Мадараші перекинути латрину на бік італійців, установивши її над проваллям таким самим височим балконом. Наказ дуже подобається солдатам. Робота йде дружно й весело. Гаал теж співчуває цій справі. Спереш уже рвуть камінь на тому місці, куди можна буде оставити цю споруду. На другу ніч латрина перекочувала з півночі на південь. Італійці, побачивши її, почали шалений кулеметний вогонь. У латрині в цей момент сиділо два солдати. Обидва дістали легкі, надзвичайно щасливі рани. Рота з неприхованою заздрістю проводжала щасливців, коли вони пішли на перев'язний пункт.

— Погана штука ця латрина, — кажу я Гаалові.

— Народові подобається, пане лейтенанте. Адже тут мало розваг.

Латрину поглиблюємо, маскуємо камінням, видно тільки її залізний дах. Італійці пострілюють. Кругом латрини кружляють рикошети, а проте всі стараються пограпити туди. Приходять навіть з чужих рот. Солдати завзято збирають мед помсти.

Мене дуже цікавить, відки італійці могли дістати електричну енергію. Оглядаємо офіцерські бліндажі, глибокі каверни, і Гаал приходить до висновку, що справа не обійшлася без електричної бурової машини. Мій взводний з великою повагою ставиться до італійської техніки.

— Ох, щодо каменя, то італійці перші майстри. Наші солдати більше любляють землю, та й то на цій землі воліють сіяти й боронувати, а не копати окопи.

Нестерпна людина цей Гаал. Він любить балакати і надто багато дозволяє собі; це наслідок лібералізму Шпіца.

Із штабу батальйону прийшла телефонограма з наказом Шпрінгеру, Бачо й мені в супроводі взводу з першої роти сьогодні ввечері знятися в Нові-Ваш, де нас будуть чекати автомобілі. Завтра похорони героїв. Спочатку гадали, що піде вся перша рота, але потім з вищих міркувань цей план скасували. Змінити нас покищо не збираються. Ми вже знаємо, що визначають ці вищі міркування: мають бути великі нагороди й всяка така музика. Кажуть, що нагороди роздаватиме особисто командувач дільниці фронту генерал Бореович тут таки, в окопах, на самій верховині Монте-дей-Сей-Бузі. Але є і така чутка, що Бореович хоча й прибуде, але нагородити буде роздавати сам головний командувач, ерцгерцог Іосиф. Солдати дуже задоволені й вихваляють ерцгерцога, але, на жаль, вони роблять це занадто голосно і переважно в тих випадках, коли поблизу стоїть якийнебудь офіцер. Це, безумовно, знижує цінність їх захоплених похвал, але багато офіцерів цього не розуміє.

Викликаю Гаала. Даю йому вказівки, що треба робити під час моєї відсутності, і об'являю, що мене буде заступати кадет-аспірант Торма. По губах взводного перебігає зневажлива усмішка.

— В чому річ, Гаал? Ви маєте щонебудь проти пана аспіранта?— питаю я гостро.

— Зовсім ні,— каже Гаал і здивовано дивиться на мене наче бачить уперше. Я підкреслено непривітний і офіційний.

— Сьогодні вночі треба скінчити перекидання бруствера а коли я вернуся, почнемо роботи на правому фланзі. Ми можемо закріпити за собою Бузі тільки тоді, коли виберемося на той бік.

Я лаю егерів, що прогавили зручний момент відкинути італійців назад бодай на сто метрів. Мені хочеться, щоб Гаал зрозумів, що я повний войовничих почувань, і щоб він не смів одверто висловлювати передо мною свої погляди на війну й армію, як пробував робити досі.

— Ну, пане взводний Гаал, надіюся, що ви мене зрозуміли. Глядіть, щоб у лагріні № 7 не повторилися нещасливі пригоди, подібні до вчорашньої. За це лають тільки нас, солдатів. Я дав наказ панові кадетові Торма, щоб він зажадав від роти двадцять—двадцять п'ять чоловік на допомогу на шому загонові. Крім того, накажіть Кіралю, щоб після мого повернення він дав мені відповідь, відкіля італійці взяли електроенергію і які перерізи дротів. Я сумніваюсь, що електрика була у них проведена тільки для освітлення.

Гаал мовчить. Він, очевидно, пригноблений, і навіть ні разу не сказав, як належить, „так точно“. Тому в кінці я прикро питаю:

— Ви мене зрозуміли?

— Зрозумів, пане лейтенанте, але...

— Ну, що ще?

По обличчі Гаала перебігає тінь збентеження, він секунду вгається, потім тихо каже:

— Нічого, пане лейтенанте, я тільки хотів сказати... Але може пан лейтенант не бажають слухати...

— Я вас не розумію, Гаал. Солдати ми чи старі баби? Чого ви мимрите? Кажіть прямо.

Гаал витягається, чого він давно не робив. Йому не до смаку ця солдатчина, але він, очевидно, хоче мені догодити.

— Смію доповісти, пане лейтенанте, що в оперативному відділі штабу дивізії або бригади повинна бути особлива карта розрізу нашої височини. Ми називаємо це гідрогеологічною картиною місцевості. Для того, щоб у нас було правильне поняття про те, що собою являє Монте-дей-Сей-Вузі, нам треба роздобути цю карту. А що ви їдете в Констансьевіце, то я хотів просити вас...

В перший момент я збентежений, але раптом мое збентеження переходить в люту злість.

„Ага, значить пан цугсфюрер хоче сказати: „Е, пане лейтенанте, ти ще дитина, і хоч я простий цугсфюрер, у мене в мізинці більше поняття про війну, ніж у тебе“.

Гамуючи лють, хмурую чоло і з видимим задоволенням кажу:

— Правильно, Гаал. Дуже добре, що ви мені нагадали про це.

І роздратування одразу зникає, я готовий визнати, що Гаал далеко більше від мене розуміє в саперній справі, але не хочу йому цього показувати.

Ми виступаємо коло сьомої години вечора, не дожидаючи темряви і зухвало ігноруючи італійців. Перед тим, як рушити в дорогу, я заходжу до Арнольда. Мене приймає Чутора.

— Пан доктор спить. Цілу ніч не спав, кашляв, щойно заснув.

Але я чую за дверима знайоме сухе покашлювання Арнольда і розумію, що він не спить, тільки нікого не хоче будити. Так само кашляв він дома у своєму кабінеті, коли, вернувшись в думки, сидів за писемним столом. До мене вертається колишня ніжність, почуваю, яка близька й дорога мені ця людина, і сумний виходжу з каверни.

Взвод уже вишикуваний. Попереду Новак. Його призначили до нас, щоб він прибрав „банду“ до рук. Новак чисто виголений, їсть мене очима, дивиться в рот, дожидаючи нашої. Я — найстарший в цій експедиції, але негайно доручив взвод Фенріху Шпрінгеру. Шпрінгер дістав відкілясь чорні

муарові стрічки і чіпляє їх до наших лівих рукавів. Так, та адже ми йдемо на похорони.

Солдати, що залишаються, дивляться на нас з шанобливою цікавістю і неприхованою заздрістю. У чім річ? Адже тут тепер прекрасно, ніхто їх не рушить, і, крім того, це місце — поле наших перемог. Італійці скинуті вниз, ми нагорі. А проте як рвуться звідсіля солдати! А тим часом ми тут всього шостий день. Навіть за нормальних умов зміна не відбувається раніше як через вісім — десять днів, тим більше тепер, коли мають бути такі торжества.

Спускаємося до своїх старих окопів. Тут уже великий порядок. Підтягнені резерви. Коло батальйонного перев'язного пункту помічаю Хусара. Він теж побачив мене, виймає з рюкзачка палицю і, спираючись на палицю, підходить до мене.

— Що, Хусар, тяжка рана? — питаю я іронічно.

Обличчя в капрала жовте, пом'яте, очі дивляться ворожо.

— Дві невеличких скалки виїняли, пане лейтенанте, каже він кисло. — Завтра, якщо буде нормальна температура, вертаюся до війська.

Хусар такий сумний, аж смішно. У його тоні виразно звучить: „Отже так близько було щастя, і якась цифра переплутала виграш“. Мені стає жалко його. Виймаю блокнот службових записок, пишу кілька рядків до начальника брестської фортеці і протягаю записку капралові.

— Ось, Хусар, зайдіть в обоз, передайте цю записку коли як слід відпочинете, вертайтеся з трьома перископами нового зразку. Добре?

Хусар витягається, і ми обидва усміхаємося, кожен на свої думки.

В усті добре укріпленого ходу сполучення до нас пристав Бачо. Ідем ходами, іноді оглядаємося на горбатий силус Монте-Клари. Так, тепер Клара не викликає у нас колишнього холодного завмирання сердець, тепер ми дивимося на неї з вдячністю, навіть з ніжністю.

Усміхаючись, розказую Бачо про свою зустріч з Хусаром. Бачо хвалить мій учинок.

— Правильно зробив, що приліпив бідному хлопцеві мазевий пластир на три-чотири дні.

Герой Клари лейтенант Бачо іде поруч мене. У цьому молодому юнакові справді багато природних гарних властивостей. Він говорить про те, що сталося, без ніякої пихи і зарозумілості і, обертаючись до Клари, сміється:

— Чорт тебе бери, Кларочко, твердий ти була горіх, про розкусили тебе.

Інший на його місці зараз запишався б і загордів. У ведінці Бачо нема й тіні того, його добродушна простота тепер особливо приємна.

Мене шокує побожне захоплення Шпрінгера, коли

говорить про героїзм Бачо і мій. Я рішуче протестую проти такого піднесення моєї ролі, але Бачо всіляко підкреслює, що я перший підтримав його під час штурму. І тоді я починаю, як Шпрінгер спритно переводить розмову на свою участь у здобутті Клари, починає розказувати про себе, спочатку обережно, але, бачачи, що ми його не перепиняємо, почувавши добродушність Бачо, поволі нахабнішає і розписує, як він повів свій взвод на штурм. Мене смішить його хвастовитість. По таких дрібних штрихах я складаю характеристику співрозмовника. Коли б я зробив тепер якенебудь гостре влучне зауваження, одразу б упали обережні спроби Фенріха стати поруч з нами. Але я мовчу. Адже все на світі відносне, в тому числі й наш героїзм!

Бачо тихо наспівує:

Сьогодні червоне життя,
Завтра білий сон.

Яка зрозуміла тут ця пісня! Це фрагмент фальшивого сентиментального військового кабаре, а от коли це заспівав Бачо, слова одразу стали яскраві і опуклі, як барельєф.

Ми зовсім збожеволіли: ідем ходом сполучення, наче п'яльською вулицею, з піднесеними головами, з зухвалою самопевненістю, навіть гомонимо: наспівуємо, тихо розмовляємо. Часами оглядаємося на Клару, і тоді одразу зупиняється цій взвод, і всі дивляться на предмет наших мук і перемог. Ціємно дивитися на неї звідсіля, з тилу, відки ми так часто з острахом спостерігали її.

Бачо сьогодні задуманий, зате Шпрінгер лепече без увагу. Я уявляю собі Шпрінгера цивільного. Він був, напевно, доволі елегантний, і цю елегантність банківського службовця притяг сюди на фронт. Він завжди виголений, зачесаний і відполірований. Він грає в карти і, кажуть, дуже щасливо.

Я слухаю просторікання Фенріха. Він глибоко схвилюваний героїчним поривом нашого батальйону.

— Що правда, те правда: ні я, ні Бачо, ні ти нічого не віділи б, коли б за нами не пішли солдати. Без завзяття і відданості солдата не може бути перемоги.

— Про яку відданість ти кажеш?

— Відданість офіцерам, певна річ. Офіцерам і присязі.

— Ага, розумію. Кажі далі.

І Шпрінгер продовжує розвивати свої погляди, які страшно подібні на мої спроби з'ясувати собі причини подій. Це відкриття доводить мене до розпачу і вивопняє неспокоєм. Плузні концепції Шпрінгера показують, яка помилкова моя точка зору, а я уявляю... Але не хочеться тепер про це думати. Ні, ні, тільки не думати. Тепер треба почувати, відчувати насолоду перемоги, а не думати про неї. І раптом я чую іронічний голос Арнольда:

— Ага, мій друже, значить, діло дійшло вже навіть до того, що й думати небезпечно. Адже це філософія дезертирства.

На щастя, Шпрінгера викликали вперед і перервали його багатомовні міркування, що збудили в мені почуття гострої туги й неспокою. Спереду утворився тиск. Назустріч нам іде цілий транспорт. Несуть міни мінометному загоні, що знаходиться тут недалеко, в одній із вирв. Солдати несуть міни на ношах, на яких виносять звідсіля тяжко ранених і забитих. Ідуть з найбільшою обережністю: адже досить упустити одну ношу, щоб цілий транспорт злетів в повітря. Ми відходимо в одно з відгалужень і пропускаємо бомбометників. Вони попереджають нас, що за кілька кроків звідси є небезпечне місце, куди досягає рушничний і кулеметний вогонь ворога. Довідавшись, що ми з десятого батальйону, вони довго і з цікавістю розглядають нас. Ага, так ось вони, ті, уславлені. Наші солдати пишаються, вибачливо відповідають на питання бомбометників.

Село Добердо обходимо стороною. Праворуч від нас видно зруйновані вулиці. А проте тут чувається якесь життя і рух. В однім із знищених садів бачимо артилеристів. Домовито живуть землячки. Це польова батарея, що має прожектор. Вони турбують тил італійських вермежлянських позицій, посилаючи туди виючі шрапнелі і осліпляючи промінням прожектора частини війська, що роблять свої переходи ночами. У самому Добердо, не вважаючи на те, що воно здається зовсім мертвим, існує добре упоряджене підземне життя. Все, що обернене до фронту, старанно замасковане, відкрите тільки те, що обернене до тилу. Це сувора необхідність маскуванню перетворилася у людей в потребу. Телефоністи поповзом пересуваються уздовж своєї лінії, перевіряючи кожен сектор. Працюють вони сонно, зніч. Здивовано дивляться на нас, але, помітивши на околицях наших кашкетів цифру десять, переглядаються. Ці воїни знають.

— На похорони, друзі? — питає унтер-офіцер.

— Ні, на весілля, — глузливо відповідають наші.

Хід сполучення несподівано уривається, ми виходимо на поверхню землі. Спуск, русло висохлої ріки, на тім боці його починається шосе. Як чудно йти при денному світлі по шпальтах місцевості, яку ми бачили тільки вночі. Правда, сонце вже зайшло за гори, і тіні гір огорнули нас присмерком, але в небі ще вирає золоте проміння. Каміння віддає тепло, що увібрало в себе протягом гарячого дня, і швидко вистигає. Година через дві каміння примусить нас тремтіти з холоду.

Шосе, по якому ми йдемо, скрізь порите свіжими артилерійськими вирвами. Скрізь валяються вивернені дерева, купи обваленого каміння. В домах на місці дверей і вікон зяють

ри, у дворах лежать здерті дахи, по дорозі зламані колеса, перевернені автомобілі, розбиті ящики, одинокий хрест (повішено на тому місці, де вбито), недалеко від шосе смугастий пружинний матрац, з темними плямами крові. Нас кваплять чорні жандарми, що ховаються в кущах. Раптом знов хід сполучення, що пробирається наверх глибокими широкими шаганами. Кроків через двісті він так само несподівано уривається. Ми спинилися на верху горба. Внизу на шосе бачимо групу автомобілів. Ми в Неуе-Вілла.

Оглядаюся: нема ні Добердо, ні Монте-дей-Сей-Бузі, нема нічого. Передо мною лагідні вкриті чагарником горби, на верховинах яких видно прорізи ходів сполучення. Ліворуч шосе, справжнє добре шосе з білими стовпчиками по обочинах. Білою стрічкою спускається воно в долину. Мирний пейзаж, на якому так дико виглядаємо ми, солдати.

Неуе-Вілла складається з кількох будівель, подібних на шали. Тут, мабуть, жили місцеві багаті, а тепер ці будівлі займає штабне панство.

Шофери заводять машини, солдати штурмом беруть кузови. До нас ліниво підходить етапний комендант, низенький нерівний капітан, і просить нас віддалитися, поки стане темно, щоб засвітлені ліхтарі не привабили уваги ворога до його дільниці.

Бачо жартує й точить баяндраси з солдатами, просить їх наспівати. Їх не треба довго просити. Мелодія майже весела, схожа на марш, але текст, текст! Ці слова хапають за серце.

Стругай же дошки золоті,
Щоб домовини припасти
Всьому полку, а на хресті
Ти напиши: „Останнім сном
Десятий полк спить під хрестом“.

Автомобілі рушили. Солдати сидять, міцно ухопившись за дерев'яні лавки, і горлають:

... а на хресті
Ти напиши: „Останнім сном...“

Дивна річ: ні Бачо, ні Шпрінгера пісня не зворушує. Я чую її вперше, це, очевидно, останній шедевр солдатської творчості. Але це треба зрозуміти, це не безглуздя.

— Похоронний спів,— кажу я Бачо, умістившись з ним на задніх сидіннях бригадної машини.

— Е, вони знають, що співати,— безтурботно відповідає Бачо.

На секунду я поринаю в той тяжкий стан, з якого, здавалося мені, я вже остаточно вибрався, але ту ж мить з жахом вириваюся з нього, в думці знов штурмуючи Клару.

Автомобіль розкішний. Захоплення Шпрінгера не має меж

коли він дізнається, що це особиста машина бригадного генерала. Широкі, зручні шкіряні сидіння, нечутний хід і шалена швидкість на поворотах. Вантажні машини відійшли на п'ять хвилин раніше від нас, а ми їх уже давно перегнали. Зачувши рішучий сигнал нашого автомобіля, ваговози покірили, посторонилися, і ми шаленим алюром промчали повз них. Кілька секунд видно каламутну поверхню Добердовського озера. Над водою стоїть туман. Вулиці Неуе-Вілла порожні, але в домах живуть, певна річ, не жителі, а чини етапних відділів. Натрапляємо і кілька справжніх вілл, але покрівилася одна з них валяється в дворі, пробиті бомбами стіни покриті зують своє цегляне м'ясо.

— Це сталося кілька днів тому, рано-вранці, на світанку. Чотири бомби кинули італійці, багато наших лишилося в місці,— пояснює шофер байдужим голосом гіда.

Далі вже стелеться знайомий пейзаж. От скеля, під якою спочивали полонені італійці, ось дорога до Опачіосело. Шабля ближче ми під'їжджаємо до Констаньєвіце, то більше відчувається присутність армії.

Нас везуть просто в штаб бригади. Бригадного генерала нема, приймає нас білявий сухий майор — генштабист, начальник штабу бригади. Він дожидає на сходах, поки ми виберемося з машини, слухає мій рапорт і з нього одразу злітає офіціальність, він обертається в гостинного хазяїна. Штабні обліпили вікна, на нас дивляться з подивом і всіляко виявляють до нас увагу. Майор просить до свого кабінету й пропонує сигари. Входить кілька штабних офіцерів, серед них Лантош. У поведженні зо мвою Лантош з усієї сили підкреслює свою начальницьку прихильність. Майор зачиняє двері і звертається до нас:

— Ну, друзі мої, розкажіть докладно, що було і як було. Тут створилося стільки легенд і така маса суперечливих думок, що голова йде обертом. Хочу ясності.

Я показую на Бачо.

— Пане майоре, справжній герой штурму — лейтенант Бачо. Вєсь прорив — це його ініціатива.

Усі погляди звертаються на Бачо, який видимо сконфужений. Він ніяковіє, як гімназист коло дошки.

— Якщо Бачо дозволить, я розповім, як було діло,— швидко спішаюся я допомогти йому, бо мовчанка уже стає неврівноваженою.

В середині мого оповідання прибуває генерал, що повернувся з якоїсь важливої наради. Він недбало виправдується в тому, що не міг нас прийняти особисто. Від генерала сильніше чути пахощами. Бачо мимоволі поводить носом. Я знов починаю своє оповідання, і тепер, з якоїсь упертості, більше говорю про роль солдатів, ніж офіцерів, підкреслюючи, що солдатський героїзм ставлю вище від нашого. Іноді поглядаю

на Бачо, в очах якого світиться схвальна усмішка. Зате Шпрінгер повсім зів'яв і слухає мене з здивованою досадою.

— Читав твоє донесіння,— киває генерал.— Ти там теж перебільшуєш роль солдатів. Це неправильно. Без ініціативи наших офіцерів, без вашого героїзму солдати б нічого не вийшли.

І, духвало переступаючи через усі умовності, я, підвівшись, тако закінчую фразу генерала:

— І навпаки, ваше превосходительство.

Хвилину розгубленості серед присутніх, але генерал згодується зо мною, і всі полегшено зітхають, тільки по обличчі капітана Лантоша бачу, що він радо скрутив би мені шию.

Ми в гостях у командування бригади. Ober-лейтенант проводить нас у призначені для нас апартаменти. Затишний, скваний в саду дімок, окремі кімнати, ванни. Перукар-солдат уже збиває в тазу миляну піну, кравець-солдат знімає з нас запаровані пом'яті костюми.

— Цивілізація!— кричу я з ванної до Бачо, якого вже нема.

Дивлюся на свою руку, вкриту білою піною, і раптом згадую Мартина Шпіца. Адже ми і його будемо ховати, Мартина Шпіца, який ще не жив. Згадую його оповідання про дівчину Шілаха, про запах шевської майстерні, і серце у мене раптом стиснулося, і я думаю про свого батька. Батько з прирастю манака віддавав свої останні копійки на те, щоб зробити з мене людину. Я — найбільше досягнення його життя, його син,— пан! Не бійсь, брата Олександра він виховував так, тоді ще в нього не було таких мрій, і ось бідний Олександр загинув рядовим на самім початку війни. Надзвичайно виразно уявлю собі, що коли б мій батько був трохи молодший, його могли б покликати, і він, можливо, був би артиллеристом якогонебудь молодого лейтенанта тут, на Добердо.

Я вихопився з ванни, витерся і разом з свіжою водою нестерпиво стер весь чар панської ласки штабних панів.

Ні, весь цей комфорт, сибаритство, це не моє, це їхнє, це — гірко подумав я. І цілий вечір не покидала мене свідомість відчуження. Я відчував це на вечері в генерала, коли Бачо, піднівши, ще раз повторив історію здобуття Клари. Треба віддати справедливість, Бачо навіть п'яний не позбувся своєї скромності. Правда, вихваляючи солдатів, він буквально повторив кілька моїх фраз.

На вечерю Лантош сидів поруч мене, і я терпляче слухав його дружні признання. Згадавши просьбу Гаала, я заговорив з ним про карту.

— Десь повинна бути така карта,— неуважно сказав Лантош.— Я звелю Богдановичу знайти. Він, напевно, знає, де вони знаходяться, у нас чи в дивізії.

— Дуже прошу тебе, пане капітане. Нам треба точно зрозуміти розріз Монте - дей - Сей - Бузі.

Капітан киває, щоб одчепитися, я почуваю, що вся його увага зосереджена на почесному кінці стола, де бригадний генерал сказав якийсь жарт, і всі стримано сміються.

Вечеря далеко не казенна. Сила різноманітних страв, яких відчувається рука першорядного кухаря. Все це якимось збуджує.

Після вечері начальник штабу бригади відводить нас у офіс і повідомляє, що бригадний хоче повести нас в Заграя, щоб показати клуб і кіно, але, певна річ, тільки в тому разі, коли ми не стомилися. Звичайно, ми даємо згоду і вдаємо, що ми захоплені.

Знов авто. Знов шалено мчимо, але тепер уже з засліпаними ліхтарями і далеко чутними сиренами. Заграя лежить серед гір. Гарненьке містечко. Широкі вулиці, у вікнах будинків дивків затишно тепліють вогні, багато гуляючих. Тиша, віддалеко, і коли б не форма тих, що гуляють, можна було подумати...

У великому яскраво освітленому будинку, подібному до казино, рух і веселий гомін. З однієї зали на нас ллється циганська музика. В другій довкола круглого стола йде велика гра. Усе це, швидко чергуючись, мигтить перед моїми очима. Виходимо на другий поверх. Наш бригадний, очевидно, тут постійний відвідувач. Коло дверей стоїть вартовою офіцер.

— Уже почали? — питає генерал.

— Тількищо, ваше превосходительство.

— Ну, швидше відчиняй двері.

Офіцер пропускає генерала, запитливо здивовано дивиться на нас, але майор робить знак, і нас впускають. У кімнаті темно, але відчувається присутність багатьох людей. Хтось притягнув мене до стільця, і раптом передо мною спалахнув екран.

Аероплан. Спочатку кидається то в один бік, то в другий, потім плавко летить, поки не з'являється два ворожих винищувачі. Перший літак прикро звертає, бажачучи утекти, а другий винищувачі наздоганяють його і примушують прийняти бій. Шалений напад, розпливаються хмарки шрапнелних вибухів. Ворожий аероплан гойднувся, падає, і з того місця, де збився машина доторкнулася до землі, здіймається пишний стовп диму. Раптом я пізнаю місцевість: адже це Опачіосело.

Мій сусід шепоче:

— Це сталося тут недавно, місяць тому. Правда, цікаво.

Займається сліпуче світло. Зала повна штабних чинів, генерали, кілька полковників і, крім нас, лейтенантів, тільки один молодший офіцер, зовсім молоденький, майже хлопчик. Сусід пояснює мені, що це паросток династії. Бригадний

рекомендує нас присутнім. Нам роблять гучну овацію, яка спрямована на мене враження чергового атракціону сьогоднішнього вечора.

На цьому сеансі ми ще бачили військову хроніку. Верден; вантажний танк з водієм-німцем; гусари, які ескортують російських полонених; діяння наших 42-сантиметрових мортир і знімки розкішного санаторія для одужуючих офіцерів. На кінці комедія: пан білобілетник не хотів бути солдатом, і що з того вийшло. Білобілетника грав славетний віденський комік. Неможливо було не сміятися, але в результаті комедія лишила сумне враження.

Після кіно ми зійшли на перший поверх і посідали за столиками. Цигани грали солодкі вальси. Шпрінгер у дикому заклопотанні.

— Ось це життя! Культура, цивілізація! Друзі, хіба можна відумати, що війна всього за двадцять п'ять кілометрів від нас?

Ми — гості генерала. З нами поводяться дуже уважно. Майор, начальник штабу, надиво милий, але кожне його слово, кожен жест неначе говорить мені про приниженість мого становища.

„Веселіться, друзі, відчувайте, як ми вас цінуємо, адже ми приймаємо вас як рівних, і даємо можливість користуватися нашими благами, які становлять нашу власність, власність панів штабних. Цінують ж це“.

Бригадний старається бути дуже чемним. Він саджає нас і наче поруч себе, і до нас звертаються заздрісні погляди шкваровитих штабних. А в моїй свідомості невідступно свердяться: „Чужі, чужі, чужі“.

Лантош цілий вечір не відстає від мене. Він вважає, що його герой, і неначе купається в промінні нашої слави. На обличчі його ясно написано: „Дивіться, які в мене сулалтерни“.

Потім знов сідаємо в автомобілі, перетинаємо оповиту нічним мороком місцевість, і, нарешті, в маленькому дімку я можу відпочити з себе все і спати, спати, спати. Постіль нестерпно м'яка, пружини музично співають під мною, ковдра й сліпучі простирала обіймають приємною свіжістю.

Я дивлюся на затоплену мороком стелю своєї кімнати і довго думаю. Потім раптом повстаю проти себе: „Якого чорта копірсаюся? Адже таке життя“. Але знов з холодною повільністю повзуть думки за думками.

Наша армія складається з трьох прошарків, їх єднає старим викувана в казармах дисципліна. Перший і найгрубший шар — солдати. Це багатолика, барвиста, тисячоока основа, в глибині якої діються зовсім невідомі нам діла. Цей прошарок найбільш невідомий, хиткий і загадковий. Є люди, які думають, що єдина властивість цієї маси — здібність сліпо

коритися. Яка помилка! Другий прошарок — фронтове офіцєрство. Він куди тонший і прозоріший, але так само хиткий, і перший. Між цими двома прошарками, як масло між частинами машини, іде прошарок унтер-офіцєрів. Він полегшує тертя, яке виникає при доторканні цих частин. Солдати й офіцєри — це два різних світи, які єднає один твердий боєдисципліни. Якщо він ослабне, обидва прошарки розлетяться в різні боки.

А ці панове тут, у штабі, хто вони такі? Це привілейований, найвищий шар, який серед жаху й злиднів уміє і сміє створювати собі подобу життя. Ці панове — спеціалісти війни, вони примушують робити війну. Війна — їх професія, це по-чувається тут у повітрі, в комфорті, в опорядженості, неначе хитному спокої. Ого, коли б доля війни залежала від них, тоді б війна тяглася до останньої кулі, до останньої ложки солдатського супу і до останньої братерської могили. Коли їм дозволити й дати можливість, ці панове будуть „воювати без кінця, та ще як! Тільки чи витримають солдати — от питання. Думки ці, як гадюки, повзуть у борознах мого мозку і надаремно намагаюся я відігнати їх, надаремно пробуєю згріти серце колишнім оптимізмом. Усі мої намагання не доводять ні до чого, і на моїх очах скипають гіркі сльози.

Вранці ховали героїв. На похорони примчав і пан майор Мадараші. Домовини були наглухо закриті, і, не вважаючи на хлорну й карболову дизенфекцію, від них уже йшов густий запах гниття. Ховаємо їх у двох великих могилах, в одній офіцєрів, в другій — солдатів. Але замість тридцяти дев'яти домовин — сорок чотири. Хто ж решта? На моє питання один з штабних ад'ютантів тихо відповідає, що до наших жертв підкинули ще кілька офіцєрських трупів з інших дільниць. Про це клопоталися їх впливові родичі.

— Значить, протекція поширюється навіть на той світ, кажу я в гострому стилі Арнольда.

І в цей момент гостро відчуваю, що супроти Арнольда я справді, зробив помилку.

Фельдкурат говорив нудно й вітійовато.

— Ну, цей, нарешті, теж допався до діла, — пошепки сказав мені Бачо, скорчивши побожну фізіономію.

Наш взвод утворив ескорт похоронів, але, очевидно, на мандування він здався занадто ріденьким, і воно включили в ескорт роту з відпочиваючого дванадцятого батальйону. Потім для бучності, коли й цього здалося мало, викликали ще легку батарею.

Наш взвод вишикувався коло самих домовин. Новак в атаці. Він почуває себе як приборкувач у звіринці, і особливо старається на очах вищого начальства. Ну, цей покаже зрозумілий зок казарменого мистецтва. А проте залп пролунав неохоче і виставно. Новак поблід, але начальство не звернуло уваги на

ной дефект, тільки плече нашого майора нервово смикнулося. Обличчя генерала виявляло неухажливість і нудьгу. Легка батарея відсалютувала кілька разів, і молодші офіцери, зберігаючи стройовий лад, розвели частини по казармах.

Після похорону начальство дало поминальний обід. Я заглянув до наших солдатів. Люди весело спорожняли пляшки з підфарбованим спиртом. На обід подали гуляш і вареники з сиром. Настрій у публіки був піднесений, мені хотіли улаштувати овацію, і тільки мій щирий жах зупинив їх.

На поминальному обіді був полковник Хруна. Я дуже здивувався, побачивши старого. Полковник теж голосно висловив свою радість, поплескав мене по плечах, потім, взявши під руку, демонстративно пройшовся зо мною по залі.

— Збирався я до вас туди нагору, — заговорив Хруна, — та все ніколи. Завтра виїжджаю на кілька днів на правий фланг. Скажи, як поведуть себе італійці?

— Дуже тихо, пане полковнику.

— Гм, в такому разі, дорогі друзі, треба дивитися пильно, щоб вони не учинили якоїнебудь капості.

У дверях з'явився майор-генштабіст, пропустивши перед собою нашого бравого генерала. Розмови урвалися, кожен зайняв своє місце. Хруна сидів поруч генерала, а ми троє, герої дня, дістали місця не по чину посередині стола.

Чому пильнувати? Яку капость можуть зробити італійці? Слова Хруни не давали мені спокою.

Я присівся до коньяку, бажаючи зігрітися, і це мені незабаром вдалося. Минуло гнітюче почуття, я почав звикати до шовриства.

„А, нехай чорт усе візьме! Тобто, що все? Ну, певна річ, насамперед війну“, — подумав я і засміявся п'яним сміхом. Бачо спитав, з чого я сміюсь. Я глянув на нього й стиснув йому руку. Почуваю, що очі мої підозріло блищать, на неаукляному обличчі блукає усмішка.

— Весело ховаємо, друже, — кажу я.

Бачо замість відповіді тисне мені руку й ми цокаємося. Потім генерал каже промову. Але легкі, порожні, нечулі слова не доходять до наших сердець. Обережно, щоб ніхто не помітив, зриваю з лівого рукава траурний муар. А бенкет на славу, поминальний обід непомітно перетворюється на веселу вечірку. У залі з'являються цигани і ледве чутним піаніссімо награють ітереські мінорні мотиви.

— Хто у гробі, мирно спи, веселись життям живущий, — кричить, підіймаючи бокал, маленький круглолиций фельдшурат, і ці слова ніби служать сигналом для циган перейти на більш мажорну музику.

Збираючись їхати, генерал звертається до нас з короткою запальною промовою, вихваляє нашу сміливість і дає зрозуміти, що вище командування має намір провести великі на-

городи й підвищення в нашому батальйоні. Йому відповідати краще ширими словами майор Мадараші. Генерал стискає нам руку і від'їжджає. Хруна теж встає, я проводжаю його. Лантош невідступно йде за нами. Я знімаю річ про гідрогеологічну карту.

— От, от, от! — каже Хруна, тикаючи мене пальцем в груди. — Неодмінно, пане капітане, знайди їм цю карту, я тебе дуже прошу.

Полковник прощається з нами. Лантош дуже незадоволений.

— Навіщо ти турбуєш старого такими дурницями? Ади я тобі сказав, що знайду цю карту. — І, зневажливо відкочувавши спідню губу, він відвертається від мене.

Серед гомону й веселощів я швидко тверезішаю. Помісячний обід ніяк не може кінчитися. Штабні офіцери сильно підпили. Начальник штабу бригади гірко товкмачить Мадараші.

— Не тепер треба було брати Клару, а місяць тому. Тепер коли все вже готово для наступу правого флангу, Бузі знайдеться до місцевого значення.

Мадараші дуже ображений.

— Значить, ти заперечуєш героїзм мого батальйону?

— Герої, герої, слів нема. Командування в захопленні. Але ти, як офіцер, повинен зрозуміти, що з стратегічного погляду це ніщо.

Мене викликають, і я залишаю суперечників. Перед баром дожидає Новак. Він доповідає, що назад нема на чому їхати, і доведеться йти пішки. Оддалік на шосе стоїть взір. Я наказую йти в напрямку Нові-Ваш і, не дожидаючи нас, йти на передові позиції, як тільки смеркне. Новак козириє. Взагалі неохоче скоряється його сердитій команді. Бачу, що деякі солдати не можуть попасти в ногу.

— Бідні мої старенькі! — думаю я ніжно і довго дивлюсь їм услід. Хтось гукане до мене. На шосе зупинилася бричка, в ній наш брестовицький етапний офіцер. Виявляється, що він везе пошту, і мені є лист. Яка приємна несподіванка! Лист від Елли. Арнольд дістав дві газети, книжку й листи. З тріпотінням хвилюванням розриваю конверт.

„Мій дорогий друже...“ Пише з нашого рідного міста. Було багато новин про батьків. Батько досі нездужає; Іринушка Барта, в свою чергу, віддалася за офіцера льотчика, а Елла збирається в Швейцарію. Ця жахлива війна давить їй скроні, як нестерпна мігрень.

Елла збирається в Швейцарію. Вона тікає від божевільної пожежі війни на цей острів. Спочатку поїде у Відень, де в міністерстві уже готові її папери. Арнольд не заперечує пропозиції подорожі.

Багато, багато разів перечитую листа. В офіцерському клубі гомінко продовжується поминальний обід.

Я сиджу на терасі клубу і не маю сили вернутися в свою п'яну компанію. Так приємно сидіти в самоті, чи, краще сказати,

ати, в товаристві листа Елли, сидіти забутим усіма і думати про своє. Швейцарія...

Бачо рушив мене за плече. Майор Мадараші махає з автомобіля. Я підходжу, сідаю. Ідемо в Нові-Ваш. Шпрінгер щось з запалом поясняє майорові, який слухає з очевидним задоволенням.

— Це вони з заздрощів, пане майор. Коли сам ерцгерцог збирається роздавати нагороди, значить, це не жарт. Навіть швиді не могли зробити того, що зробив наш батальйон.

Елла іде в Швейцарію. Швейцарія тепер острів, де не тріщать кулемети й не рвуться снаряди. Пастухи з пир'ям глукрів на повстяних капелюхах пасуть ситі отари на верхніх схилах Альп, небо чисте, і в сонячному промінні горять глеттери.

У Нові-Ваш ми прощаємося з посоловілим майором і йдемо до добре знайомих ходів сполучення. Уже зовсім споночіло, коли ми доходимо до горбка, звідки відкривається краєвид на сіре плато Добердо. Поринувши в свої думки, я машинально іду вслід за Бачо. Раптом він стає. Серед кущів у зімкненім ладу, як на учбовім плаці, іде взвод. Чути чітку команду:

— Лягай! Вставай! Лягай! Вставай!

Що це таке? Що це таке?!!

— Ач, Новак прибирає публіку до рук,— сміється Бачо. Щось здушує мені горло, подих уривається.

— Ах, прибирає! — задихаючись, кажу я й кидаюся вперед. Величезними скоками мчуся до взводу, який тепер рачки повзе поміж кущами.

— Новак! — кричу я сам не свій. — Новак, мерзотнику проклятий, мучителю, що ви робите?

Передо мною гойдається тупе обличчя Новака, його безглузді волові очі, але Бачо хапає мене за руку, а Шпрінгер швидко відводить солдатів, щоб вони не бачили, що сталося між паном лейтенантом і фельдфебелем. Солдати не повинні цього бачити, сохрани боже. І Новак не дістав по фізіономії, як мені хотілося. Я тільки встиг схопити його за сорочку на грудях, хотів його потрясти, але фельдфебель страшно тяжкий, його горочка тріщить, а він навіть не зсунувся з місця, неначе вріс у камінь. Новак не розуміє, в чім річ, і думає, що я збожевав. Адже він хотів тільки трошки прибрати банду до рук, хотів перевести кілька вправ у зімкненім ладу. Що ж у тім такого?

Ми з Бачо відстаємо, Шпрінгер із взводом і збентежений фельдфебель ідуть наперед. Те, що я міг розправитися з Новаком, підняти його і вдарити об камінь, сповняє моє серце світлією безсилля.

— Який тяжкий цей Новак,— кажу я безпорадно.

Бачо заспокоює мене, втихомирює з дружньою готовістю

— Я все уладнаю, все уладнаю, не турбуйся. Фельдфебель слова не посміє сказати. Адже всі ми напідпитку, а головні солдати нічого не бачили. А взагалі ти надаремно хвилюєшся.

Ні, я зовсім тверезий, я жахливо тверезий. Добре було бути п'яним, щоб не розуміти того, що діється навкруги.

Бачо тихо говорить, але його слова не доходять до моєї свідомості.

— Панове генерали не розуміють армії. Якого чорта ми стирчимо на цій Кларі? Знаєш, я жалкую, що ми зупинилися тоді на верховині. Треба було кинутися далі. Адже тепер ми були б чорт його знає де.

Добираюся до своєї каверни. Хомок зустрічає мене поштомленням, що Гаал кілька разів приходив до мене першого вечором. Посилаю старого до унтера. За кілька хвилин до мене входить Гаал, щільно причиняє за собою двері й каже, що в нього є донесіння секретного порядку. Я передаю Хомокові почту для Арнольда, і дядя Андріш виходить.

Переклав Володимир Свідзінський

Картина худ. П. Васильева

Союзфото

Картина худ. Владими́рова

Захоплення білогвардійського танка під Кахівкою

Союзфото

Олекса Веретенченко

ГЕРОІЧНА БАЛАДА

I

Як тіні мерехтять папахи.
Сторожа п'яна в далині.
Розвіяли вітри над шляхом
Передгрозову чорну ніч.

Світанок вогнища бандитів
Своїм промінням погасив.
Схилились трави соковиті
Від живосрібної роси.

І раптом, наче шум негоди,
Навколо зашумів бур'ян —
Сплеснули крилами Свободи
Палкі знамена партизан.

Гарячі коні копитами
Тіль - тіль торкаються землі,
Летять бійці — над головами,
Неначе блискавки, шаблі.

О, ні — в порохівім тумані,
В роздоллі степу, все одно
Не утече від партизавів
Народом проклятий Махно!

Голів бандити не сховають
Від більшовицького меча:
Герої ворога рубають,
Як хмиз, навідлі від плеча.

Вони окрилені в двобої
Могутнім запалом до мсти,
Але роздався дзенькіт зброї —
І похитнулись два брати.

Заллялись кров'ю їхні скроні ...
Стрільби відгомін занімів ...
І зупинились чуйні коні —
Немов поранені самі.

— Тремтять, криваві отамани!
За нами правда у віках —
І навіть смерть не затуманить
Ясну мету більшовика ...

— Свобода скрізь над рідним краєм
Орлом злітає молодим —
Ми переможцями вмираєм!
Хвала життю! Привіт живим!..

Отак вмираючи сказали
Відважні, горді юнаки.
Отак боролись і вмирили
Прославлені більшовики.

Міста і села, землі, ріки
Здобуто в крові і в огні!
Хай буде проклятий навіки,
Хто зрадить рідній стороні!

II

Минула бойова година.
Пісенним сповнена життям,
Непереможна батьківщина
Цвіте на горі ворогам.

І збуджують в мені орлиний,
Непогасаючий порив
Степи моєї України,
Широкі, вільні, як вітри.

В зеленошумному прибої
Стоїть могила мовчазна.
Лежать в могилі два герої...
Їх невідомі імена.

Я бачив, як струнки дівчата,
Коли вертаються із жнив,
Плетуть вінки, щоб уквітчати
Могилу двох богатирів.

Стискаючи рожеві квіти
В маленьких рученятах, там
Збираються прекрасні діти —
Найкращий пам'ятник борцям.

Пісні од краю і до краю
Про них легендою летять...
В своїм житті я відчуваю
Частину їхнього життя.

Харків, 1937 р.

Павло М'якушка

ДОВГО, ДОВГО ТАЯ СЛАВА...

Довго, довго тая слава
Буде прапором цвісти,
Як ішли шахтарські лави
В задонецькі степи.

Як водив нас Ворошилов,
Полководець - більшовик,
Загартований і смілий
Наш луганський робітник.

У боях ми зберігали
Цвіт червоної зорі,
Нас до бою проводжали
Рідні сестри й матері.

Через Дон загін червоний
На Царицию перейшов,
Гордо прапор полум'яний
В небі сонечком зійшов!

Довго, довго тая слава
Буде прапором цвісти,
Як ішли шахтарські лави
В задонецькі степи...

Стигнуть ниви колосисті,
Де лежить новий Сиваш,
Хай поpróbують фашисти
Та порушить спокій наш.

Знову підемо ми з маршалом...
Ворошилов нас веде,
А від сталінського вдару
Капітал навек впаде.

с. Кам'яно - Потоцьке, 1938 р.